

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

PL ISSN 0012-5032

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

DANUTA GOSPODAROWICZ

OSADNICTWO ROLNICZE
A GOSPODARKA
WIELKOOBSZAROWA
NA TERENIE
WOJ. KOSZALIŃSKIEGO
W LATACH 1950–1977

ROK 1980

ZESZYT 2

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

WYKAZ ZESZYTÓW
PRZEGLĄDU ZAGRANICZNEJ LITERATURY GEOGRAFICZNEJ
za ostatnie lata

1974

- 1-2 Przestrzeń krajów Trzeciego Świata. Problemy metodologiczne, s. 212, zł 48,—
- 3-4 Zasoby, człowiek i środowisko, s. 93, zł 24,—

1975

- 1-2 Przestrzenna dyfuzja innowacji, s. 202, zł 48,—
- 3-4 Matematyczne modelowanie środowiska, s. 131, zł 48,—

1976

- 1 Modele w geografii fizycznej, s. 151, zł 24,—
- 2 Modele dyfuzji i Łańcuchy Markowa w analizie przestrzennej, s. 124, zł 24,—
- 3-4 Metody matematyczne w badaniach struktury przestrzennej rolnictwa, s. 151, zł 48,—

1977

- 1 Zdjęcia i obrazy satelitarne w badaniach środowiska geograficznego, s. 147, zł 24,—
- 2 Przestrzenne modele symulacyjne, s. 153, zł 24,—
- 3 Integracja systemu planowania oraz rozwój miast w Europie Zachodniej, s. 120, zł 24,—
- 4 Badanie i zbieranie map. Przegląd historyczny, s. 78, zł 24,—

1978

- 1 Ekologia krajobrazu, s. 123, zł 24,—
- 2 Geografia zachowań ekonomicznych, s. 95, zł 24,—
- 3-4 Teoria biegunów wzrostu, s. 254, zł 48,—

1979

- 1 Metodyka nauczania geografii, s. 165, zł 24,—
- 2 Metody sformalizowane w badaniach geokompleksów, s. 107, zł 24,—
- 3 Wybrane podstawy filozoficzne geografii współczesnej, s. 177, zł 24,—
- 4 Geografia jako nauka, s. 144, zł 24,—

1980

- 1 Wybrane problemy geografii miast, s. 135, zł 24,—
- 2 Teledetekcja środowiska geograficznego (w druku).
- 3 Klęski żywiołowe a rozwój gospodarczy krajów Trzeciego Świata (w druku).

OSADNICTWO ROLNICZE
A GOSPODARKA WIELKOObszarowa
NA TERENIE WOJ. KOSZALIŃSKIEGO
W LATACH 1950–1977

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

DANUTA GOSPODAROWICZ

RURAL SETTLEMENT
AND GREAT SPACE FARMING
IN THE KOSZALIN VOIVODSHIP
IN THE YEARS 1950-1977

YEAR 1980

FASC. 2

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

<http://rcin.org.pl>

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

DANUTA GOSPODAROWICZ

OSADNICTWO ROLNICZE
A GOSPODARKA
WIELKOOBSZAROWA
NA TERENIE
WOJ. KOSZALIŃSKIEGO
W LATACH 1950-1977

ROK 1980

ZESZYT 2

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKOW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
<http://rcin.org.pl>

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor Naczelny: Jerzy Grzeszczak

Sekretarz Redakcji: Zuzanna Siemek

Członkowie Redakcji: Kazimierz Klimek, Maria Ciechocińska, Wanda Spryszyńska, Władysława Stola, Andrzej Żeromski

Adres Redakcji:

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
Polskiej Akademii Nauk
ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa

Redaktor Wydawnictwa Hanna Jurek

Redaktor techniczny Ryszard Ulanecki

Printed in Poland

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1980.
Nakład: 400 egz. Objętość: ark. wyd. 5,30, ark. druk. 4,63, ark.
A₁ — 6. Papier druk. sat. kl. III, 70 g, 70 × 100. Oddano do skła-
dania 21 XII 1979. Podpisano do druku 4 IV 1980. Druk ukończono
w kwietniu 1980. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 2027/80.

B-7. Cena zł 24.—

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
Wstęp	8
I. Zarys rozwoju gospodarki wielkoobszarowej na terenie woj. koszalińskiego	11
1. Kształtowanie się gospodarki wielkoobszarowej do 1939 roku	11
2. Zmiany w strukturze własnościowej ziemi w latach 1945—1977	14
3. Rola Państwowych Gospodarstw Rolnych w strukturze sieci osadniczej	17
a) Zarys rozwoju form organizacyjnych PGR-ów	17
b) Układ organizacyjny PGR-ów a układ administracyjny	20
II. Szczegółowa analiza zmian struktury własności ziemi na terenie trzech gmin woj. koszalińskiego i związane z tym procesy przemian demograficznych i osadniczych	22
A. Przemiany w strukturze własnościowej gospodarstw	22
1. Zagospodarowanie i zasiedlanie gospodarstw wielkoobszarowych	22
2. Zmiany w areale gospodarstw indywidualnych w latach 1950—1977	26
3. Koncentracja państwowej gospodarki rolnej	29
B. Zmiany demograficzne a rozwój gospodarki wielkoobszarowej na terenie trzech gmin woj. koszalińskiego	33
1. Rozwój liczby ludności w latach 1950—1977	33
2. Wpływ przemieszczeń ludności na zmianę struktur demograficznych	37
a) kierunki migracji	37
b) struktura społeczno-demograficzna migrującej ludności	43
c) demograficzne skutki przemieszczeń	44
3. Wyznaczenie obszarów o podobnym rozwoju demograficznym	47
III. Rozwój budownictwa oraz zmian w zabudowie i typach osiedli na terenie trzech gmin woj. koszalińskiego	53
1. Zasoby i rozwój budownictwa w Państwowych Gospodarstwach Rolnych w latach 1960—1974	53
2. Formy budynków mieszkalnych Państwowych Gospodarstw Rolnych	55
3. Przebudowa układów przestrzennych wsi	55
IV. Przemiany w strukturze hierarchicznej osadnictwa wiejskiego na terenie trzech gmin woj. koszalińskiego	59
1. Rozmieszczenie usług i ich wpływ na hierarchizację osiedli	59
2. Charakterystyka ośrodków usługowych	61
Zakończenie	64
Literatura	66
Rural settlement and great space farming in the Koszalin voivodship in the years 1950—1977	69
Сельское население и крупноземельное сельское хозяйство на территории Кошалинского воеводства в 1950—1977 гг.	72

WPROWADZENIE

Problem przemian sieci osiedli rolniczych w Polsce jest zagadnieniem ważnym, przebiegającym różnorodnie w poszczególnych częściach Polski i zasługującym na szczegółowe badania.

Praca D. Gospodarowicz pt. Osadnictwo rolnicze a gospodarka wielkoobszarowa na terenie woj. koszalińskiego w latach 1950—1977 wnosi do znajomości tego problemu pewien nowy układ. Praca dotyczy województwa koszalińskiego, gdzie procesy przemian przebiegają szybciej niż w innych regionach kraju. Autorka ujmuje problem w aspekcie historycznym, wydzielając wiele etapów tworzenia się wielkoobszarowej gospodarki przestrzennej, poczynając od kapitalistycznych form wielkiej własności a kończąc na różnych fazach tworzenia się gospodarki uspołecznionej po II wojnie światowej.

Główną część pracy autorka poświęca najnowszym procesom aktualnie zachodzącym.

Zaletą pracy jest oparcie jej na obserwacjach i informacjach zebranych w terenie dzięki czemu uzyskany obraz tendencji przemian osadniczych, zmian w hierarchicznej strukturze osiedli i ruchach ludności daje wiarygodną charakterystykę obecnej sytuacji.

Maria Kielczewska-Zaleska

WSTĘP

W ostatnich latach prowadzone są w Polsce studia nad ewolucją wiejskiej sieci osadniczej, głównie z punktu widzenia opracowań teoretycznego modelu osadnictwa, zmierzające do ustalenia przyszłego obrazu wsi. Teoretyczny model cechuje schematyczność oraz brak powiązań między ośrodkiem a zróżnicowanymi wielkościami jednostkami osadniczymi. Potrzebne jest opracowanie modelu, który uwzględniałby zmienność zjawisk zachodzących w otoczeniu i mógłby być stosowany w planowaniu przestrzennym różnych obszarów.

W tym celu należy śledzić procesy zmian, jakie dokonały się w osadnictwie w ostatnich latach i ocenić ich charakter z punktu widzenia gospodarczego i społecznego (M. Kiełczewska-Zaleska 1972). Badania w tym zakresie podjął Instytut Kształtowania Środowiska¹ oraz Zakład Osadnictwa i Ludności Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN².

Prezentowana praca wchodzi w zakres studiów badawczych Zakładu Osadnictwa i Ludności IGiPZ PAN nad ewolucją wiejskiej sieci osadniczej na terenach, gdzie dokonują się szybkie przemiany w strukturze własności ziemi. Przemiany te idą w kierunku powiększania udziału gospodarki uspołecznionej w ramach procesu socjalistycznej przebudowy rolnictwa. Uspołecznianie ziemi wynika z tendencji do koncentracji ziemi i produkcji oraz z potrzeby racjonalnego zagospodarowania ziemi rolniczej wypadającej z użytkowania gospodarki indywidualnej. Do takiej analizy nadają się szczególnie tereny woj. koszalińskiego³, gdzie gospodarka indywidualna traci rocznie średnio około 4000 ha (20%) użytków rolnych na korzyść gospodarki uspołecznionej, która zajmuje 58% użytków rolnych (przeciętnie w Polsce w 1977 r. 21,70%). Są to obszary, gdzie i w przeszłości gospodarka wielkoobszarowa stanowiła znaczny procent,

¹ *Przemiany sieci osadniczej powiatu pod wpływem uprzemysłowienia i intensyfikacji rolnictwa na przykładzie powiatu ciechanowskiego* — studia pod redakcją E. Goldzamtą, Warszawa 1974.

² M. Kiełczewska-Zaleska, *Zmiany w strukturze zasiedlania wsi w powiązaniu z formami własności ziemi*. Arch. Probl. Węzł. 11.2.1, nr 906/3.

³ Woj. koszalińskie w nowym układzie administracyjnym, tj. po 1. VI. 1975 r.

z tym tylko, że inne były czynniki wpływające na proces koncentracji ziemi. Decydujący wpływ na obecny stan osadnictwa wiejskiego miał ustrój społeczno-gospodarczy panujący w czasie, kiedy kształtowała się gospodarka folwarczna. Gospodarkę folwarczną wraz z towarzyszącą jej zabudową przejęły w znacznym stopniu Państwowe Gospodarstwa Rolne. W ten sposób uległa utrwaleniu dawna struktura przestrzenna wiejskiej sieci osadniczej. Dopiero realizacja nowych inwestycji wraz ze zmianami organizacyjnymi gospodarstw rolnych (głównie państwowych, chociaż nie tylko) określały dalszy proces kształtowania się osadnictwa wiejskiego, któremu powinien być nadany pożądany kierunek.

Uwzględniając fakt, że sieć osadnicza tych terenów jest pochodną struktury agrarnej w pracy naświetlono niektóre zagadnienia związane z przemianami struktury agrarnej i wskazano na konsekwencje powstałe w sieci osadniczej. Praca dzieli się na dwie części:

W części pierwszej (rozdz. I) przedstawiono proces kształtowania się gospodarki wielkoobszarowej. Znaczną uwagę poświęcono problemowi wpływu powiązań hierarchii organizacyjnej PGR-ów z siedzibami gmin oraz miastami.

Część drugą pracy oparto na badaniu zjawisk zachodzących w terenie (rozdz. II, III, IV). Z uwagi na to, że bardzo trudne byłoby przeprowadzenie badań empirycznych obejmujących całe woj. koszalińskie, ograniczono się do terenu, który wydawał się najbardziej reprezentatywny. Dokonując wyboru obszaru stosowano przede wszystkim takie kryteria, jak: położenie, tempo przemian w strukturze własności ziemi, wielkość areалу gospodarki wielkoobszarowej, zmiany w strukturze organizacyjnej PGR-ów, nakłady inwestycyjne na budownictwo. Badania prowadzono na terenie gmin Białogard, Karlino i Tychowo⁴, w latach 1974—1977. Na terenie badanym działały trzy kombinaty rolne, Karlino, Stanomino i Tychowo.

Szczegółowa analiza struktury agrarnej i sieci osadniczej umożliwiła udowodnienie podstawowych tez pracy:

- przeobrażenia w strukturze własnościowej ziemi i przemiany w sieci osadniczej wzajemnie na siebie oddziałują;
- w warunkach badanych gmin zasadniczym czynnikiem kształtującym wiejską sieć osadniczą są PGR-y.

Z uwagi na cel pracy analiza zjawisk dokonana została kompleksowo. Kompleksowość ujmowania zjawisk polegała na wielostronnej analizie obserwowanego zjawiska, przy zastosowaniu metody historycznej, tere-

⁴ Badany teren (były powiat białogardzki), był również przedmiotem gruntownych analiz i studiów planistycznych, polegających na koncentracji ludności w powiązaniu z większymi jednostkami osadniczymi — W. Wędrzicki, R. Olszowski, *Wiodąca rola PGR w kształtowaniu wiejskiej sieci osadniczej na przykładzie opracowania pt. Wytyczne przestrzennej organizacji PGR pow. Białogard na lata 1965—1985*, Materiał TUP, z. 21, 1968.

nowej i metod statystycznych. Podejmując próbę analizy i wyjaśnienia procesu rozwoju gospodarki wielkoobszarowej oparto się na informacjach dotyczących całej struktury agrarnej. Stosując podejście holistyczne⁵, gospodarkę wielkoobszarową potraktowano jako jeden z podsystemów struktury agrarnej i poddano ją szczegółowej analizie. Szczegółowa analiza gospodarki wielkoobszarowej przeprowadzona została za pomocą metody historycznej, która pozwoliła na przedstawienie procesu powstawania wielkiej własności oraz danie odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu obszary PGR-ów pokrywały się z obszarami dawnych folwarków.

Zasadniczym materiałem, który posłużył do analizy badanych zagadnień, były źródła publikowane oraz materiały zebrane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Wojewódzkiego Zjednoczenia Państwowych Gospodarstw Rolnych, Wojewódzkim Biurze Geodezji i Urzędzeń Rolnych, Biurze Planów Regionalnych, Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej w Koszalinie.

Metoda terenowa posłużyła tu jako narzędzie badawcze do wyjaśnienia związku między strukturą agrarną a siecią osadniczą badanego terenu. Przed przystąpieniem do badań terenowych dokonano podziału wsi ze względu na strukturę własnościową ziemi: wsie z przewagą gospodarstw państwowych, wsie z przewagą gospodarstw indywidualnych i wsie mieszane (gospodarstwa państwowe i indywidualne). Badania terenowe dotyczyły głównie jednostek osadniczych⁶ związanych z gospodarką państwową i przeprowadzone zostały w formie wywiadów z mieszkańcami wsi, pracownikami PGR-ów oraz obserwacji terenu (formy i typy zabudowy).

Zasadniczym materiałem, który posłużył do analizy struktury agrarnej i demograficznej w skali wsi, były dane Spisów Powszechnych z 1950, 1960, 1970 r. oraz materiały zebrane w poszczególnych gminach i kombinatach rolnych za lata 1971—1977.

Serdecznie dziękuję Promotorowi pracy Prof. dr. Marii Kiełczewskiej-Zaleskiej za cenne wskazówki. Dziękuję także Recenzentom pracy: Prof. dr. Stanisławowi Berezowskiemu i Prof. dr. Andrzejowi Stasiakowi za uwagi w czasie przygotowywania pracy do druku.

⁵ *Encyklopedia Powszechna*, PWN, t. 2.

⁶ Za jednostkę osadniczą (nazwaną umownie wsią) rozumie się, zgodnie z założeniami metodologicznymi Narodowego Spisu Powszechnego z 1970 r., „każde skupisko ludności niezależnie od liczby zabudowań, gęstości zabudowy i liczby ludności, odróżniająca się od sąsiednich skupisk nazwą urzędową, a przy jednokowej nazwie odmiennym określeniem rodzaju tego skupiska ludności” — *Uwagi metodologiczne do statystycznej charakterystyki miejscowości w gromadach według powiatów GUS*, Warszawa 1971, s. 6.

I. ZARYS ROZWOJU GOSPODARKI WIELKOBSZAROWEJ NA TERENIE WOJ. KOSZALIŃSKIEGO

1. KSZTAŁTOWANIE SIĘ GOSPODARKI WIELKOBSZAROWEJ DO 1939 ROKU

Geneza gospodarki wielkoobszarowej na Pomorzu jest od dawna przedmiotem zainteresowania historyków (G. F. Knapp 1887; H. G. Mortensen 1955; B. Zientara 1956; J. Topolski 1962; B. Wachowiak 1958). Wiadomo, iż źródeł powstania gospodarki wielkoobszarowej należy szukać we wczesnych początkach kształtowania się feudalizmu, a dokładnie wtedy, gdy właściciele wielkich folwarków otrzymali zarazem przywilej władania ziemią, jak również uprawnienia sędziowskie, co pozwoliło utrzymać w poddaństwie chłopów. Mając zapewnioną siłę roboczą, feudałowie zaczęli rozwijać swoje folwarki. Rozwój ten przebiegał powoli i był często hamowany licznymi wojnami prowadzonymi na terenie Pomorza. Największy rozkwit gospodarki wielkoobszarowej przypada na XVIII i XIX w.

W połowie XVIII w. nastąpił na rynkach światowych wzrost cen zboża, ważnego artykułu eksportowego Pomorza. Zachęciło to feudałów do szybkiego powiększania powierzchni folwarków. W pierwszej kolejności feudałowie zaczęli zajmować opustoszałe w wyniku wojen odłogi oraz bagna i lasy. W miarę ubywania tych ziem przystępowali do rugów oraz wykupu gruntów chłopskich.

Zachodzące procesy zmieniały strukturę wsi. Rozrastający się folwark przejmował ziemię chłopską, lecz nie usuwał chłopów. W ten sposób na wsi dokonywały się przemiany społeczne, powiększała się warstwa bezrolnych chłopów, która była wykorzystywana jako siła robocza w folwarkach.

Reforma rolna i uwłaszczenie włościan z początku XIX w. nie powstrzymało rozwoju gospodarki wielkoobszarowej, a wręcz przeciwnie w pewnym stopniu ją spotęgowało. Władze wychodziły z założenia, iż właściciele folwarków nie mogą z powodu reform ponosić żadnych strat majątkowych czy pieniężnych, dlatego reformy zawierały formuły niekorzystne dla chłopstwa, np:

1. „przy uwłaszczeniu ludności wiejskiej pan otrzymał od włościana tytułem odszkodowania część dotychczasowych gruntów włościańskich.

Ze względu na niekorzystne z reguły prawo włościan do ziemi, część przypadająca panu wynosiła najczęściej aż 1/2 powierzchni całego gospodarstwa”;

2. pierwsze przepisy uwłaszczeniowe objęły tylko mniejszą część gospodarstw, nie broniły skutecznie pozostałych gospodarstw przed skupem. Wielu włościan objętych drugim etapem akcji uwłaszczeniowej w międzyczasie przyłączono do folwarku, ich samych zaś przesunięto do kategorii robotników rolnych ⁷.

W wyniku reformy uwłaszczeniowej folwarki przejęły w latach 1816—1859 na terenie obecnego woj. koszalińskiego 131.424 morgów ziemi chłopskiej, czyli 18% stanu z roku 1816 ⁸. W największym stopniu pauperyzacja dotknęła chłopów z terenu byłego powiatu białogardzkiego i szczecineckiego. Według danych z 1855 r. na terenie woj. koszalińskiego folwarki o powierzchni powyżej 100 ha stanowiły 5% ogółu gospodarstw i posiadały 67% ogólnego areалу ⁹.

Wraz ze wzrostem gospodarki wielkoobszarowej nastąpiły zmiany w osadnictwie, które charakteryzowały się:

— powstawaniem zabudowań za wsią na gruntach folwarcznych, co z czasem powodowało powstawanie nowych osad;

— zlikwidowaniem zabudowy włościańskiej we wsi i wybudowaniem folwarku, co zmieniało układ przestrzenny wsi;

— utworzeniem nowych wsi włościańskich po usunięciu włościan z obszarów dworskich;

— zmianą układu pól stosownie do potrzeb folwarku poprzez komasację i separację. Przy czym separacja gruntów dworskich od chłopskich odbywała się kosztem chłopów, którzy byli wysiedlani z lepszych ziem na gorsze, często daleko poza obręb danej wsi. Dlatego też po uwłaszczeniu powstawać zaczęły bloki ziem folwarcznych położonych centralnie na lepszych glebach.

W następstwie tych zmian zaczęły się tworzyć specyficzne typy osad ¹⁰.

W drugiej połowie XIX w. Niemcy wkroczyły na drogę ożywienia przemysłowego. Im bardziej wzrastało uprzemysłowienie Niemiec, tym silniej występowała tendencja uczynienia z ziem na wschodzie spichle-

⁷ J. Rusiński, *Rys historyczny na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej, Gospodarstwo Wiejskie na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, t. 2, ss. 23—24.

⁸ H. Goldschmidt, *Die Grundbesitzerteilung in der Mark Brandenburg und in Hinterpommern von Beginn des dreissigjährigen — Kreiges bis zur Gegenwart*, Berlin, 1970, s. 179 (tab. XXI Neumark Hinterpommern). *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Burèous* 5, Jag 1865, ss 10—11.

⁹ *Statistik des Deutschen Reiches 1855, Die Landwirtschaftliche im Deutschen Reiche* 14, Juni 1855 s. 483.

¹⁰ Na odrębnie ukształtowane osiedla dworskie izolowane od wsi drobnej własności na Pomorzu zwróciła uwagę M. Kielczewska w pracy *Typy i rodzaje osiedli wiejskich na Pomorzu*.

rza zbożowego. Pomimo że państwo udzielało niskoprocentowych kredytów właścicielom folwarków, to jednak brak siły roboczej i nie wywiązywanie się większości właścicieli z zobowiązań wobec państwa spowodowały parcelację słabszych ekonomicznie folwarków. W wyniku akcji parcelacyjnej, przeprowadzonej w latach 1878—1907, wielka własność straciła 8,7% ogólnego areалу ¹¹.

Okres pierwszej wojny światowej spowodował obniżenie poziomu sił wytwórczych w gospodarce zachodniopomorskiej, a zwłaszcza w rolnictwie. Jednocześnie sytuacja finansowa państwa niemieckiego nie pozwalała na kontynuowanie polityki protekcyjnej na rzecz zachodniopomorskiego rolnictwa. Było to powodem znacznego wzrostu zadłużenia rolnictwa, co osłabiło wpływy wielkich właścicieli. Największy stopień zadłużenia wykazywały wielkie gospodarstwa, które najdotkliwiej odczuły kryzys rolny. To wszystko znalazło odbicie w gwałtownym wzroście przymusowej sprzedaży ziemi. W 1928 r. na terenie obecnego woj. koszalińskiego co trzeci folwark był do sprzedania. Wprowadzono wówczas akcję oddłużeniową tzw. „pomoc dla wschodu” (Osthilfe), (T. Kritzler 1936). Pomoc ta przyczyniła się do korzystnej sprzedaży nierentownych folwarków, jednak w stosunku do zamierzeń Osthilfe nie przyniosła spodziewanych rezultatów. W latach 1925—1935 wielka własność zmniejszyła się o następne 6%. Największy ubytek (11,2%) zanotowano na terenie byłego powiatu drawskiego ¹².

Tabela 1

Struktura gospodarstw w roku 1939 na terenie obecnego woj. koszalińskiego

Wielkość gospodarstw w ha	liczba gospodarstw	Powierzchnia ogólna w ha
ogółem	24,269	635,703
mniej niż 2 ha	3,919	4,250
2—5	3,044	6,774
5—10	3,354	34,452
10—20	7,478	107,321
20—50	4,001	118,398
50—100	649	44,527
100—200	218	29,929
200—500	14	47,481
500—1000	109	74,866
powyżej 1000 ha	80	156,982

Z r ó d ł o: Statistik des Deutschen Reichs 1939 Landwirtschaftliche Betriebszählung Einführung Zahl Fläche der Betriebe Besitzverhältnisse, s. 124

¹¹ A. A s m i s, *Grundbesitzverteilung und innere Kolonisation in Pommern*, Sonderabdruck aus dem Archiv Innere Kolonisation, Bd. II, Heft 3, s. 5.

¹² *Landwirtschaftliche Betriebszählung die Hauptegebnisse in den kleineren Verwaltungsbezirken der Länder des Deutschen Reiches*, Statistik des Deutschen Reiches, Bd. 412, 560, 1925, 1939.

Mimo kryzysu, który przeżyła wielka własność pod koniec XIX i na początku XX w. woj. koszalińskie pozostało do II wojny światowej obszarem o przewadze wielkiej własności. W 1939 r. wielka własność stanowiła 2,2% ogólnej liczby gospodarstw i obejmowała 51,4% ogólnej powierzchni. Strukturę gospodarstw rolnych w r. 1939 na terenie obecnego woj. koszalińskiego przedstawia tabela 1.

2. ZMIANY W STRUKTURZE WŁASNOŚCIOWEJ ZIEMI W LATACH 1945—1977

Dekretem z dnia 13 VI 1945 r. o zarządzie Ziemi Odzyskanych¹³ tereny obecnego woj. koszalińskiego włączone zostały w skład państwa polskiego. W związku z tym, jednym z ważnych zadań stojących przed istniejącą już terenową administracją było zagospodarowanie tych ziem oraz realizacja obowiązującego dekretu o reformie rolnej z dnia 6 IX 1944¹⁴. Zaznaczyć jednak należy, że na Ziemiach Odzyskanych pierwszoplanowym zadaniem było ich zasiedlanie i w tej sytuacji dekret o podziale gospodarstw nie miał praktycznego zastosowania. Zasiedlanie tych ziem przysparzało wiele trudności. Spowodowane to było występowaniem różnych form osadnictwa:

- osadnictwo na gospodarstwach indywidualnych;
- osadnictwo na ziemiach należących do folwarków podlegających parcelacji;
- osadnictwo w państwowych gospodarstwach rolnych;
- osadnictwo wojskowe.

Uwzględniając istniejącą sytuację, rząd polski wydał dekret o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego wolnego miasta Gdańska¹⁵ oraz dekret o majątkach opuszczonych i poniemieckich¹⁶. W myśl dekretu z dnia 6 IX 1946 pierwszeństwo w nabyciu gospodarstw rolnych przysługiwało legalnym użytkownikom tych gospodarstw, osadnikom wojskowym, repatriantom oraz właścicielom małorolnych i karłowatych gospodarstw pochodzących z terenów Polski spoza Ziemi Odzyskanych. Normy obszarowe dla nowo tworzonych gospodarstw wynosiły od 7 do 15 ha, przy czym dla specjalistów i hodowlanych gospodarstw do 20 ha¹⁷. W pierwszych latach przydzielano nadziały w górnych granicach, co decydująco wpłynęło na obecną strukturę agrarną.

W wyniku akcji osiedleńczej do lutego 1946 r. powiatowe Urzędy Ziemskie podległe Wojewódzkiemu Urzędowi Ziemskiemu przejęły i częś-

¹³ Dz.U., nr 51 poz. 295.

¹⁴ Dz.U., nr 51 poz. 294.

¹⁵ Dekret z dn. 6.IX.1946 — Dz.U., nr 79, poz. 87.

¹⁶ Dekret z dn. 8.III.1946 — Dz.U., nr 13, poz. 87.

¹⁷ Dziennik Urzędowy Państwowego Urzędu Repatriacyjnego z 1947, nr 1, poz. 10 — Minister Ziemi Odzyskanych 30 I 1947.

ciowo zagospodarowały 109.222 ha ziemi folwarcznej¹⁸. W połowie lutego 1946 r. w wyniku reorganizacji wszystkie gospodarstwa państwowe zostały przejęte do Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego pod zarząd Państwowych Nieruchomości Ziemskich (PNZ), Państwowych Zakładów Hodowli Roślin (PZHR) i Państwowych Zakładów Chowu Koni (PZChK). Największy udział w zagospodarowaniu folwarków miał zarząd PNZ, który w 1946 r. skupił około 80% przejętego areалу. Zarząd PNZ przejmował folwarki o obszarze ponad 100 ha oraz gospodarstwa znajdujące się pod tymczasową opieką wojsk polskich i radzieckich. W okresie swojej działalności, tj. w latach 1946—1949 zarząd PNZ przejął na terenie woj. koszalińskiego 732 folwarki o łącznym obszarze 274.332 ha¹⁹. Znaczna część gospodarstw po wstępnym zagospodarowaniu była przekazywana na cele osadnictwa indywidualnego. Do parcelacji przeznaczone były przeważnie gospodarstwa nie przekraczające 400 ha powierzchni oraz gospodarstwa położone wokół miast i większych ośrodków wiejskich. W chwili zakończenia akcji przejmowania i przekazywania folwarków na terenie obecnego woj. koszalińskiego istniało 535 gospodarstw pod zarządem PNZ, z tego 321 w stałej administracji²⁰.

Na przełomie lat 1948/1949 nastąpiły zmiany w polityce agrarnej państwa, w wyniku których wyznaczono nowe zadania państwowym gospodarstwom. Obok konieczności krzewienia kultury rolnej, postawiono przed nimi zadania produkcyjne. Założono również zwiększenie areálu tych gospodarstw, głównie poprzez przejęcie i zagospodarowanie odłogów. Jednocześnie zmodyfikowana została struktura organizacyjna państwowych gospodarstw. Na podstawie uchwały Komitetu Ekonomicznego Rady Mini-

Tabela 2

Struktura własności ziemi w woj. koszalińskim w latach 1950—1977

Rok	Powierzchnia użytków rolnych w tys. ha	Z tego			Państwowa gospodarka leśna w tys. ha
		gospod. indywid. %	gospod. państw. %	spółdz. produk. %	
1950	379,2	45,3	47,5	0,3	235,1
1955	379,0	41,4	52,5	1,4	236,3
1960	381,4	43,1	49,3	1,2	249,4
1965	384,6	42,9	45,0	0,2	253,9
1970	422,4	53,0	46,8	0,4	276,8
1977	421,8	38,7	54,8	0,9	296,9

Źródło: Wojewódzkie Biuro Geodezji i Urządzeń Rolnych w Koszalinie, Rocznik Statystyczny woj. koszalińskiego, 1976 r.

¹⁸ Sprawozdanie ZC PNZ—1 z 1948 r. Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

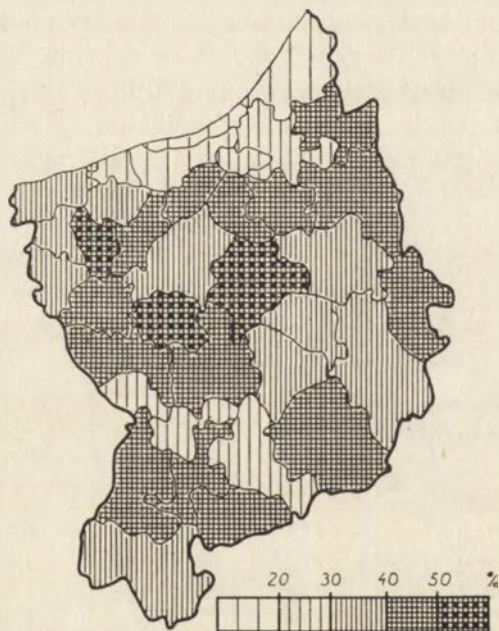
¹⁹ jw.

²⁰ jw.

strów z dnia 12 III 1949 r. połączone zostały PNZ, PZHR i PZChK w Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR), które stanowią obecnie podstawowy sektor własnościowy w rolnictwie woj. koszalińskiego.

W latach 1950—1977 powierzchnia i udział państwowych użytków rolnych na terenie woj. koszalińskiego kształtował się bardzo różnie. Wzrost areалу gospodarstw państwowych nastąpił w okresie 1950—1955 drogą przejmowania gospodarstw od nowo powstałych instytucji, zagospodarowywania odłogów oraz w wyniku regulacji wielkości gospodarstw indywidualnych²¹. W okresie tym PGR-y przejęły około 38 tys. ha użytków rolnych²².

Po 1957 r. ponownie wystąpiła tendencja do przekazywania gruntów PGR-ów gospodarstwom indywidualnym. PGR-y dążyły do wyzbycia się gruntów oddalonych od zabudowań folwarcznych i nieurodzajnych. Grunty takie przekazywano Państwowej Gospodarce Leśnej. Spowodowało to w latach 1957—1962 spadek areálu PGR-ów o 39 tys. ha, tj. o 8,4% (z tego 18 tys. ha przeznaczono pod zalesienie). W wyniku przekazania tak dużej powierzchni gruntów pod zalesienie udział użytków

Ryc. 1 Powierzchnia użytków rolnych Państwowych Gospodarstw Rolnych na terenie woj. koszalińskiego według gmin w 1977 r.

Areae of rural lands of state agricultural farms in the Koszalin voivodship in 1977

²¹ 6 września 1951 r. został wydany dekret, który określał maksymalną wielkość gospodarstw indywidualnych od 15 do 20 ha.

²² Wojewódzkie Biuro Geodezji i Urządzeń Rolnych w Koszalinie.

rolnych w województwie zmniejszył się z 57,7 do 51,1⁰%, udział zaś lasów wzrósł z 31,3 do 34,1⁰%.

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych na terenie woj. koszalińskiego zaznaczył się ponowny wzrost areалу PGR-ów. Niewątpliwie przyczyniło się do tego wejście w życie ustawy z dnia 28 VI 1962 r. o zagospodarowywaniu nieruchomości rolnych lub o przejmowaniu ich przez państwo w zamian za rentę; ustawy z dnia 24 I 1968 r. przewidującej rozbudowany system świadczeń na rzecz rolników indywidualnych przekazujących gospodarstwa państwu oraz rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 4 VI 1971 r. w sprawie przejmowania na własność nieruchomości rolnych o obszarze mniejszym niż 5 ha użytków rolnych w zamian za rentę.

Analiza rozmieszczenia gospodarki wielkoobszarowej na terenie woj. koszalińskiego w 1977 r. (ryc. 1) wykazała, że największy jej udział powyżej 50⁰% wystąpił na terenie gmin Gościno, Rąbino i Tychowo, najmniejszy zaś — poniżej 20⁰% na terenie gmin Bądzino, Darłowo, Mielno i Ustronie Morskie. Tereny z przewagą gospodarki wielkoobszarowej charakteryzowały się lepszymi glebami, rzadszą siecią miast oraz dużym zmniejszaniem się areалу gospodarki indywidualnej w wyniku odpływu ludności z rolnictwa do zawodów pozarolniczych.

3. ROLA PAŃSTWOWYCH GOSPODARSTW ROLNYCH W STRUKTURZE SIECI OSADNICZEJ

a) ZARYS ROZWOJU FORM ORGANIZACYJNYCH PGR-ÓW

Państwowe Gospodarstwa Rolne od początku swego istnienia, tj. od 1949 r., tworzyły bardzo scentralizowany system — działały w systemie kluczowym (T. Rychlik 1971). W miarę przejmowania nowych ziem, klucze zostały przemianowane na zespoły, którym podlegało kilka, nawet kilkanaście gospodarstw sąsiadujących ze sobą, o podobnym profilu produkcyjnym. Na terenie woj. koszalińskiego działało w 1955 r. 48 zespołów, a ich siedziby zlokalizowane były w większych jednostkach osadniczych. W zespole podejmowane były podstawowe decyzje, dotyczące również poszczególnych gospodarstw. Gospodarstwa, działając w systemie scentralizowanym, pozbawione zostały możliwości właściwego wykorzystania istniejących środków produkcji oraz możliwości przejawiania własnej inicjatywy, co hamowało ich rozwój.

Zmiany w zarządzaniu nastąpiły po 1958 r., w wyniku których przyznano poszczególnym gospodarstwom prawa samodzielnych przedsiębiorstw rolnych oraz powołano Inspektoraty PGR-ów. Inspektoraty PGR-ów organizowały zaopatrzenie, zbyt, kooperacje oraz czuwały nad planowaniem i gospodarką finansową podległych im gospodarstw, pozostawiając im prawo samodzielnego kierowania i zarządzania działalnością wewnętrzną. Działalność gospodarstw rolnych odbywała się na zasadzie

rozrachunku gospodarczego. Polegało to na tym, że gospodarstwo pokrywało z własnych dochodów wydatki z wyjątkiem nakładów inwestycyjnych, które były przydzielane centralnie.

Mimo to nowy system organizacyjny przyniósł wiele negatywnych skutków. Wystąpiło ściśle powiązanie miejsc pracy z miejscem zamieszkania, co powodowało rozdrobnienie dawnych większych zespołów osiedli pegeerowskich i izolację społeczności związanej z gospodarką państwową. W tak zaistniałych warunkach wzmożł się odpływ pracowników z małych oddalonych gospodarstw, co wywarło decydujący wpływ na zmniejszenie się zasobów siły roboczej.

Trudności występujące pod koniec lat 1960-tych, spowodowały dal-

Tabela 3

Wykaz przedsiębiorstw podległych Hodowli Roślin i Nasiennictwa w roku 1977

Nazwa przedsiębiorstwa	Powierzchnia ogólna ha	Użytki rolne ha
Biesiekierz	4,127	3,947
Dobrociechy	5,211	4,749
Gniezkowo	835	747
Górzyno	3,440	3,223
Razem	13,613	12,666

Źródło: Koszalińskie Przedsiębiorstwo Hodowli Roślin i Nasiennictwa w Koszalinie

Tabela 4

Wykaz przedsiębiorstw podległych Hodowli Zarodowej i Rolnictwa w roku 1977

Nazwa przedsiębiorstwa	Powierzchnia ogólna ha	Użytki rolne ha
Mścice	4,120	3,843
Skibno	2,266	2,154
Zegrze	1,394	1,311
Kłanino	1,324	1,211
Wyszębórz	1,171	1,074
Świelino	2,194	2,083
Naclaw	3,459	3,326
Swierszyno	4,211	4,009
Chocimino	4,336	4,306
Razem	24,475	23,317

Źródło: Koszalińskie Przedsiębiorstwo Hodowli Roślin i Nasiennictwa w Koszalinie

Tabela 5

Wykaz przedsiębiorstw podległych Zjednoczeniu Państwowych Gospodarstw w roku 1977

Nazwa przedsiębiorstwa	Powierzchnia ogólna ha	Użytki rolne ha
Karlıno	5,097	4,711
Stanomino	7,623	7,059
Tychowo	14,047	12,942
Drawsko Pomorskie	16,834	15,291
Kalisz Pomorski	5,620	5,066
Złocieniec	6,044	5,464
Żabin	6,301	5,784
Budzistowo	4,969	4,617
Drenowo	5,454	4,993
Gościno	6,096	5,776
Górawino	6,035	5,605
Wrzosowo	4,306	4,049
Tymień	5,221	4,821
Sianów	498	—
Barwice	9,072	8,469
Czaplinek	10,468	9,547
Radacz	6,314	5,620
Turowo	5,485	5,064
Skotniki	6,311	5,740
Połczyn Zdrój	7,878	6,970
Rąbino	6,833	6,331
Sławoborze	5,164	4,830
Smardzko	1,216	1,144
Świdwin	10,423	9,385
Przybrda	4,817	4,523
Razem	168,890	155,055

Źródło: Wojewódzkie Zjednoczenie Państwowych Gospodarstw Rolnych w Koszalinie

szą ewolucję systemu organizacyjnego, polegającą na łączeniu oddalonych od siebie samodzielnych gospodarstw w większe organy gospodarcze, tzw. kombinaty (T. Rychlik 1971). Koncentracja działalności gospodarczej w pewnych jednostkach osadniczych pociągnęła za sobą koncentrację ludności i usług, co przyczyniło się do rozluźnienia związku pomiędzy miejscem pracy a zamieszkaniem oraz do powstania bardziej jednolitych form osadniczych.

W 1977 r. na terenie woj. koszalińskiego działało 38 przedsiębiorstw rolniczych, z tego 23,6% pod Zarządem Hodowli Zarodowej i 10,5% pod Zarządem Hodowli Roślin, pozostałe zaś podlegały Zjednoczeniu Państwowych Gospodarstw Rolnych. Przedsiębiorstwem rolniczym określa się zakład produkcyjny (gospodarstwo) lub ich zespół wyodrębniony ekonomicznie, działający w celu zaspokojenia poprzez rynek potrzeb społecznych w zakresie artykułów rolniczych, pokrywający swoje wydatki z własnych przychodów oraz posiadający osobowość prawną (R. Manteuffel 1976). Z istniejących na terenie woj. koszalińskiego 38 przedsiębiorstw 95% stanowiły przedsiębiorstwa wielozakładowe. Największą liczbę jednostek, tj. 13 gospodarstw, łączył kombinat Redło, a najmniejszą (tylko 2) łączyło PGR w Kaliszu Pomorskim i Żabinie. Wielkość poszczególnych przedsiębiorstw wahała się od 1300 do 14000, zależnie od wielkości areалу posiadanego przez gospodarzkę wielkoobszarową na danym terenie oraz lokalizacji siedziby przedsiębiorstwa. Na obszarze, gdzie przeważała gospodarka wielkoobszarowa, przedsiębiorstwa skupiały większy areal. Również większy areal miały przedsiębiorstwa w przypadku lokalizacji ich siedziby w mieście.

W województwie koszalińskim w 1977 r. 23,6% przedsiębiorstw rolnych zlokalizowanych było w miastach. Miasta te oprócz funkcji administracyjnej, pełniły rolę ośrodka mieszkaniowo-usługowego dla załóg PGR-ów, co spowodowało ich szybki rozwój gospodarczy. Dotyczyło to szczególnie miast nieuprzemysłowionych, jak Drawsko Pomorskie, Czaplonek, Złocieniec, Barwice. Nie miały one większych szans rozwojowych i z czasem uległyby degradacji. Potwierdzenie tego zjawiska stało się widoczne w szybkim wzroście ludności w tych miastach po 1970 r. (Z. Zdrojewski 1976, s. 17).

Aktywizacja miast na bazie PGR-ów znalazła zasadniczy wyraz w ich rozwoju przestrzennym. Nastąpiło wydzielenie obszarów zabudowy pegeerowskiej w ramach istniejącego układu przestrzennego. W wyniku tego ukształtowało się kilkutyśięczne osiedle o zabudowie 2—4-kondygnacyjnej i wyraźnie utworzonym ośrodku usługowym. Takim przykładem było miasto Karlino i Drawsko Pomorskie.

Według danych WZPGR w Koszalinie w przedsiębiorstwach rolnych zlokalizowanych w miastach wybuduje się w latach 1976—1980 około 3340 izb, co stanowiłoby 39,4% wszystkich izb zaplanowanych do budowy.

Z analizy struktur organizacyjnych PGR-ów wynika, że w minionym 30-leciu przechodziły one szereg przemian organizacyjnych, mających na celu coraz lepsze przystosowanie systemu ich zarządzania do stawianych im zadań. W związku z tym można wyróżnić trzy okresy rozwojowe, różniące się między sobą głównie systemem zarządzania:

— okres organizacji samodzielnych Gospodarstw Państwowych Nie ruchomości Ziemskich (1945—1949);

— okres dużych, a następnie małych Zespołów Państwowych Gospodarstw Rolnych (1956—1963);

— okres rozwoju Kombinatów Przedsiębiorstw Państwowych Gospodarstw Rolnych (KPPGR) obejmują lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte.

b) UKŁAD ORGANIZACYJNY PGR-ÓW A UKŁAD ADMINISTRACYJNY

Przyjmując, że nowy terytorialny układ administracyjny²³ sprzyja utworzeniu się w sieci osadniczej dużych, dobrze funkcjonujących ośrodków życia społeczno-gospodarczego w gminach, należy rozważyć, jakie było powiązanie sieci PGR-ów, ich jednostek wiodących, z siedzibami gmin.

W układzie sieci osadniczej woj. koszalińskiego zgodność co do lokalizacji siedziby przedsiębiorstw i gminy uzyskało 12 miejscowości, z czego 30% stanowiły wiejskie jednostki osadnicze Bieskierz, Gościno, Tychowo i Wierzchowo k. Szczecinka. Są to duże wsie, liczące od 550 do 1900 mieszkańców, centralnie położone w stosunku do terenów otaczających. Obszary otaczające te ośrodki charakteryzowały się przewagą gospodarki wielkoobszarowej, słabym zaludnieniem i dużym zróżnicowaniem wielkości gospodarstw indywidualnych. Pod względem posiadanego areалу przedsiębiorstwa zaliczane były do największych na terenie woj. koszalińskiego. Dla niektórych gmin, takich jak Bieskierz, Gościno, Tychowo, Wierzchowo k. Szczecinka, Karlino, Kalisz Pom., Połczyn Zdrój, zasięg oddziaływania gospodarczego przedsiębiorstwa i administracyjnych oddziaływań gmin pokrywają się, co tym samym umacniało rolę danej jednostki w sieci osadniczej. Siedziba gminy dostosowana była do gospodarki wielkoobszarowej.

W przypadku bezpośredniego sąsiedztwa (do 3 km) siedziby przedsiębiorstwa i siedziby gminy (np. PGR Budzistowo — gmina Kołobrzeg, PGR Słotniki — gmina Szczecinek), obie jednostki osadnicze traktowane były jako jeden układ funkcjonalno-przestrzenny. W ośrodku przedsiębiorstwa przewiduje się lokalizację budownictwa mieszkaniowego i gospodarczego, a sfera usług ma być rozbudowana w siedzibie gminy. W tym przypadku decyzje lokalizacji siedziby gminy podjęto ze względu na wielkość jednostki osadniczej, położenie w stosunku do szlaków komunikacyjnych oraz lepsze wyposażenie w usługi.

²³ Województwo koszalińskie dzieli się na 28 gmin wiejskich, 7 gmin miejsko-wiejskich oraz 10 miast — stan z dnia 8 I 1976 r.

Przy odległości 3—6 km (np. PGR Mościce — gmina Będzino, PGR Tymień — gmina Dobrzyca) ośrodek przedsiębiorstw pełnił funkcję wiodącą w organizacji przestrzennej PGR-ów, lecz w strukturze wiejskiej sieci osadniczej był jednostką uzupełniającą w stosunku do siedziby gminy. Siedziby przedsiębiorstw zlokalizowane były w mniejszych jednostkach osadniczych z gorzej rozwiniętą siecią usług.

Obszary otaczające charakteryzowały się mniejszym odsetkiem gospodarki wielkoobszarowej i gęstszym zaludnieniem. Istniejące tam przedsiębiorstwa zaliczane były do najmniejszych pod względem wielkości areалу.

Znaczna część, bo aż 23,6%, ośrodków przedsiębiorstw położona była w odległości większej niż 6 km od siedziby gminy np. PGR Drzonowo — gmina Kołobrzeg, PGR Stanomino — gmina Białogard). Z uwagi na oddalenie ich od ośrodków gminnych były i będą tam lokalizowane usługi wyższego rzędu. Rozmieszczone w dużych jednostkach osadniczych, traktowane były w strukturze sieci osadniczej na równi z ośrodkami gminnymi. Rozważając możliwości rozwojowe niektórych siedzib gmin w stosunku do siedziby przedsiębiorstwa można stwierdzić, że w przyszłości głównym ośrodkiem w strukturze sieci osadniczej będzie tylko siedziba przedsiębiorstwa.

Analiza rozmieszczenia siedzib przedsiębiorstw i gmin pozwala stwierdzić, że odległości między nimi uzależnione były od historycznie ukształtowanej struktury agrarnej danego terenu. Dlatego przy obecnej strukturze agrarnej, gdzie trudno jest określić daty przejścia na jednolitą formę władania ziemią, przyjęcie siedzib przedsiębiorstw i siedzib gmin jako jednostek wiodących w sieci osadniczej jest w pełni uzasadnione. Chodzi o to, aby usługi w siedzibach gmin dostosowane były do zmieniającej się struktury agrarnej, aby lokalizowane tam urządzenia można było w przyszłości niewielkimi nakładami finansowymi adaptować do zmieniających się warunków.

II. SZCZEGÓŁOWA ANALIZA ZMIAN STRUKTURY WŁASNOŚCI ZIEMI NA TERENIE TRZECH GMIN WOJ. KOSZALIŃSKIEGO I ZWIĄZANE Z TYM PROCESY PRZEMIAN DEMOGRAFICZNYCH I OSADNICZYCH

A. PRZEMIANY W STRUKTURZE WŁASNOŚCIOWEJ GOSPODARSTW

1. ZAGOSPODAROWANIE I ZASIEDLANIE GOSPODARSTW WIELKOBSZAROWYCH

W okresie administracji niemieckiej badany teren 3 gmin zaliczany był do obszarów o najwyższym odsetku gospodarstw wielkoobszarowych (ponad 100 ha). Zajmowały one średnio 60% powierzchni, przy średniej wojewódzkiej 50%. Wielkość poszczególnych folwarków w 1939 r. na badanych terenach obrazuje tabela 6.

Ryc. 2 Rozmieszczenie gospodarstw wielkoobszarowych w 1939 r.

Localization of grest farmings in 1939

Tabela 6

Powierzchnia folwarków badanego terenu gmin w 1939 roku

Białogard		Karlino		Tychowo	
gospodarstwo	obszar w ha	gospodarstwo	obszar w ha	gospodarstwo	obszar w ha
Białogórzyno	426,8	Karlinek	290,9	Borzysław	252,2
Buczek	1 077,8	Karścino	1 026,1	Borzysław	587,0
Buszyno	991,8	Kozia Góra	784,4	Czarnkowo	879,2
Czarnowęsy	763,7	Krukowo	824,4	Doble	188,4
Czarnowęsy	417,1	Lubiechowo	730,0	Doble	500,3
Dargikowo	1 042,7	Pobłocie Małe	698,7	Dobrowko	1 375,0
Dębczyno	550,3			Dobrowo	1 363,0
Góry	900,3	Małanowo	266,0	Dzięciołowo	848,0
Karwino	525,0	Zwartkowo	521,5	Drzonowo	889,0
Klempino Biał.	622,2	Syrykowice	430,1	Kikowo	1 014,0
Komasowo	683,7			Kikowo	525,0
Kościernica	837,5			Łośnica	436,3
Laski	830,7			Modrolas	550,8
Lulewice	720,9			Modrolas	153,0
Lulewiczki	526,9			Osówko	480,9
Łęczno	1 240,8			Retowo	518,1
Podwilcze	1 189,5			Rudno	677,2
Podwilcze	357,0			Sadkowo	1 022,2
Pękanino	163,5			Sadkowo	360,9
Pękanino	220,9			Smęcino	2 803,0
Pomianowo	873,2			Stare Dębrzno	322,0
Rarwino	144,1			Stare Dębrzno	1 191,8
Redlino	1 348,7			Tychowo	3 357,4
Rogowo	998,8			Tyczewo	1 231,8
Rościno	1 135,6			Tyczewo	1 157,8
Rychowo	614,0			Warnino	157,7
Rychówko	585,0			Wełdkówko	907,6
				Ryszczewo	919,5
				Słonino	850,7
Sidłowo	227,7,				
Sidłowo	1 669,0				
Sieńce	542,0				
Stanomino	993,0				
Zagorze	587,4				
Zagorze	164,9				
Zeleźno	891,0				
Żelimucha	301,4				
Żeletkowo	214,5				
Żeletkowo	772,5				

Zr ó d ł o: Statistik des Deutschen Reichs Band 560, Landwirtschaftliche Betriebszählung Einführung Zahl und Fläche der Betriebe Besitzverhältnisse

Tereny te już 6 III 1945 r. przejęte zostały przez polską administrację. Były one w początkowym okresie jedynymi ośrodkami zagospodarowania, co przyspieszało ich rozwój. W pierwszej kolejności akcją osadniczą

objęto głównie gospodarstwa indywidualne nadające się do użytkowania. W miarę ubywania tych gospodarstw przystąpiono do parcelacji gospodarstw powyżej 100 ha. Do parcelacji przeznaczone były folwarki małoobszarowe, położone przy gruntach gospodarstw indywidualnych i posiadające dobre zabudowania (tab. 7).

Tabela 7

Folwarki przeznaczone do parcelacji w 1946 roku

Majątki przeznaczone do parcelacji					
całkowitej			częściowej oraz ośrodki kultury rolnej		
Gmina	nazwa gospodarstwa	obszar w ha	nazwa gospodarstwa	obszar w ha	z tego na ośrodku kultury rolnej
Białogard	Białogórzyno	128,0	Czarnowęsy	434,0	434,0
	Białogórzyno	188,5	Karwino	481,0	350,0
	Buczek	650,0	Komasowo	573,0	573,0
	Góry	411,0	Laski	591,0	591,0
	Klempino Biał.	66,0	Podwilcze	533,0	350,0
	Laski	295,0	Pustowo	165,0	165,0
	Nasutowo	407,0	Rychowo	544,0	300,0
	Nawino	362,0	Sieńce	419,0	419,0
	Sidłowo	525,0	Zagórze	347,0	347,0
	Zaspy Małe	144,0			
	Zaspy Wielkie	404,0			
Żyletkowo	316,0				
Karlino	Zwartkowo	453,0	Pobłocie Małe	595,0	
Tychowo	Borzysław	471,0	Bukowo Stare	345,0	250,0
	Buków Nowy	546,0	Doble	450,0	150,0
	Dębrzno	603,0	Dobrowo	417,0	250,0
	Dzięciołowo	397,0	Drzonowo	270,0	270,0
	Kikowo	738,0	Liśnica	380,0	319,0
	Motarzyno	181,0	Rudno	426,0	300,0
	Retowo	314,0	Sadkowo	495,0	250,0
	Sadkowo	495,0	Słomino	472,0	350,0
	Smęcino	1.483,0	Tychowo	1.405,0	700,0
	Tychowo	641,0	Tyczewo	478,0	300,0
	Wędkowo	534,0	Wicewo	516,0	300,0
	Wędkowo	212,0			
	Warnino	337,0			

Źródło: Sprawozdanie ZO PNZ z dn. 31.XII.1946 r. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

W stosunku do arealu gospodarki wielkoobszarowej w 1939 r. odsetek rozparcelowanej ziemi wynosił na terenie gminy Białogard 36,7%, Karlino 40,0%, Tychowo 48,4%. Ustalenie dokładnego przebiegu akcji osadniczej na terenach rozparcelowanych po II wojnie nie było możliwe z uwagi na brak ewidencji powyższych danych.

W latach 1945—1949 areal gruntów państwowych wzrastał z miesiąca na miesiąc, w wyniku przejmowania nowych folwarków, arealu i gruntów wcześniej rozparcelowanych folwarków, które zostały podzielone między gospodarzy indywidualnych. Znaczna część osadników po upływie 2—3 lat zrzekała się ziemi, zamierzając podjąć pracę w przemyśle, w PGR-ach lub chciała objąć mniejsze gospodarstwa na innym terenie. Powyższe fakty pozwalają wnioskować, że akcja parcelacyjna przeprowadzona w pierwszym okresie nie była dostosowana do możliwości zagospodarowania tych terenów przez osadników indywidualnych. Błędy tej polityki zaważyły w dużym stopniu na obecnej strukturze agrarnej.

Tabela 8

Gospodarstwa wielkoobszarowe w administracji Państwowych Nieruchomości Ziemi w 1948 r.

Gmina	Stałej		Przejęciowej	
	nazwa gospodarstwa	obszar w ha	nazwa gospodarstwa	obszar w ha
Białogard	Laski	354,0	Białogórzyno	130,5
	Rarwino	815,5	Łęczno	623,0
	Rychówko	324,0		
	Sidłowo	520,0		
	Stanomino	638,0		
	Zagórze	254,0		
Karlino	Karlino	307,0	Karlinek	130,0
	Młanowo	297,2	Podczernino	230,5
	Syrykowice	415,0		
	Pobłocie Wielkie	639,5		
	Wyganowo	300,6		
Tychowo	Anin	150,0	Dzięciotowo	216,9
	Bukowo Nowe	582,0		
	Bukówko Stare	446,3		
	Debrzno	615,0		
	Dobrowo	697,9		
	Dobrówko	404,3		
	Dobrówko	536,7		
	Drzonowo	283,0		
	Krosinko	355,0		
	Łośnica	387,0		
	Słomino	519,9		
	Smęcino	316,0		
	Trzebiec	444,0		
	Wicewo	970,0		
	Władkowo	265,5		
	Tychowo	921,0		
Ujazd	375,0			
Zaspy Małe	153,6			

Państwowe Nieruchomości Ziemskie (PNZ) skupiały także tzw. gospodarstwa przejściowe, które w miarę dalszego napływu osadników na te tereny miały być rozparcelowane (tab. 8). Najwięcej gospodarstw w stałej administracji PNZ znajdowało się na terenach położonych z dala od większych ośrodków osadniczych, gdzie akcja osadnictwa indywidualnego przebiegała wolno, a osadnicy nie zawsze zasiedlali te ziemie na stałe.

2. ZMIANY W AREALE GOSPODARSTW INDYWIDUALNYCH W LATACH 1950—1977

Badany obszar odznaczał się znaczną zmiennością areалу i struktury wielkości gospodarstw indywidualnych. Powodowane to było:

- słabą stabilnością ludności wiejskiej,
- złym stanem budownictwa,
- niechęcią do inwestycji we własnym gospodarstwie,
- brakiem podstawowych narzędzi do prac polowych,
- słabymi glebami,
- starzeniem się właścicieli gospodarstw indywidualnych.

W zależności od działania tych czynników w latach 1950—1977 areal gospodarki indywidualnej w poszczególnych gminach zmniejszał się (tab. 9).

Tabela 9

Użytki rolne gospodarstw indywidualnych na terenie trzech gmin w latach 1950—1977

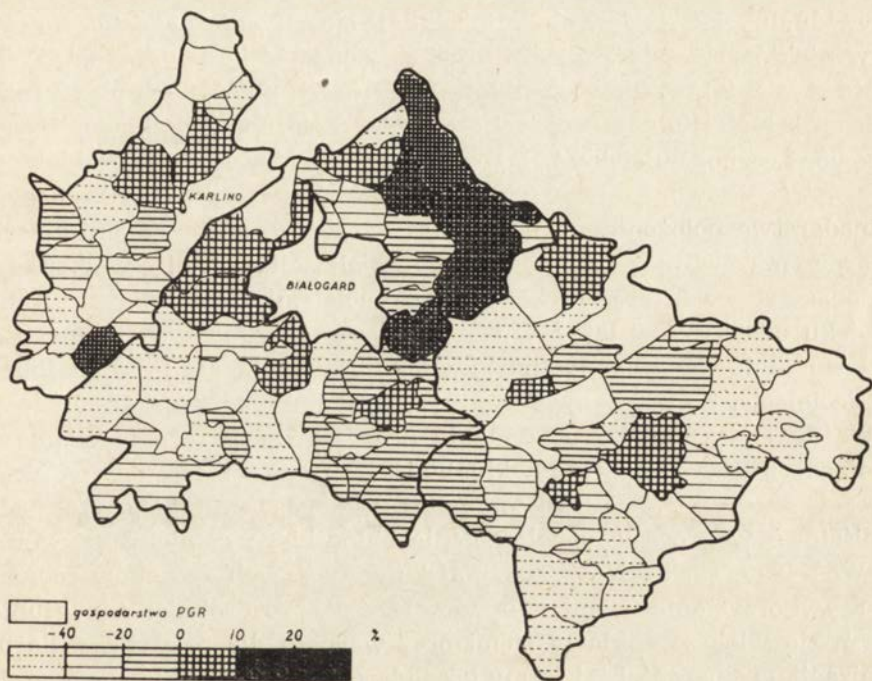
Gmina	Lata				
	1950	1960	1970	1977	1977 1950
Białogard	9681,0	9528,3	9436,1	8288,7	85,6
Karlino	3897,5	3475,5	3670,0	3836,0	98,4
Tychowo	7003,0	5361,7	4211,2	3327,0	47,5

Źródło: Materiały ze Spisów Powszechnych z lat 1950, 1960 i 1970 oraz dane z Urzędów Gminnych z 1977 r.

Największy ubytek areалу gospodarstw indywidualnych nastąpił w latach 1950—1960. W przypadku gmin Białogard i Karlino akcja osadnictwa indywidualnego w pierwszym okresie przybrała największe rozmiary z uwagi na bliskość miast. Utworzone gospodarstwa indywidualne posiadały rozdrobnioną strukturę agrarną i skupione były na glebach niskiej jakości. W większości gospodarstw brak było budynków mieszkalnych i gospodarczych, a stan istniejących był niezadowolający. To wszystko spowodowało, że po pewnym czasie liczba gospodarstw zmniejszyła się, a około 70% ich areалу przekazane zostało pod zalesienie. Natomiast duże zmniejszenie areалу gospodarki indywidualnej w gminie Tychowo spowodowane zostało niewłaściwą akcją parcelacyjną, przeprowadzoną

w latach 1946—1949. W okresie tym rozparcelowano 48,4% areału gospodarki wielkoobszarowej. Większość rozparcelowanych folwarków miała budynki mieszkalne w złym stanie technicznym. Istniejące budynki użytkowano zbiorowo, co w szybkim czasie doprowadziło do konfliktów i stało się powodem opuszczania gospodarstw. Gospodarstwa te z uwagi na duże rozproszenie i niską jakość gleb w znacznej części przekazane zostały pod zalesienie.

Ponowne zmniejszenie się areału gospodarki indywidualnej nastąpiło po 1970 r. Sytuację tę spowodowało starzenie się właścicieli gospodarstw indywidualnych, a automatycznie — gospodarstw bez następców. W układzie przestrzennym proces ten najsilniej zaznaczył się we wsiach z prze-

Ryc. 3 Zmiany udziału gospodarki indywidualnej w powierzchni użytków rolnych w latach 1970—1977

Changes of the private sector participation in arable lands in 1970—1977

wagę gospodarki indywidualnej, położonych z dala od szlaków komunikacyjnych i większych ośrodków osadniczych (ryc. 3). W związku z tym w strukturze agrarnej 3 badanych gmin areał PFZ, stanowi znaczny procent.

Duży areał PFZ w gminie Białogard spowodowany był znacznym oddaleniem od gospodarki uspołecznionej, która przejęłaby wypadające z go-

gospodarki indywidualnej grunty. Najbliższe PGR-y i spółdzielnie produkcyjne znajdowały się w odległości 15 km. Przejęte przez PFZ grunty były rozdrobnione, średnia wielkość działek wynosiła 2,05 ha. W myśl zasad polityki przestrzennej gospodarki rolnej grunty te przed włączeniem do PGR-ów powinny stanowić większy kompleks. Polityka prawidłowego kształtowania struktury gospodarstw rolnych i ich należytego zagospodarowania prowadzona jest na podstawie ustawy Sejmu z dnia 4 I 1968 r. o scalaniu i wymianie gruntów. W badanych gminach w latach 1968—1977 przeprowadzono scalenie i wymianę gruntów o łącznym obszarze 10,708 ha (344 gospodarstw) w 45 wsiach. Następstwem akcji scalania i wymiany było przekazanie PGR-om 4994 ha, tj. 46,5⁰%. Największe nasilenie tego procesu wystąpiło w gminie Tychowo.

Przy utrzymującej się tendencji spadku areалу i liczby gospodarstw indywidualnych w badanych gminach daje się zauważyć w ostatnim okresie w niektórych wsiach wzrost areалу gospodarki indywidualnej. Zjawisko to wystąpiło przede wszystkim na obszarach położonych wokół miast: Białogard i Karlino, we wsiach: Buczek, Zeleźno, Żyletkowo, Byszno, Rogowo, Łęczno, Lulewice i Daszewo oraz niektórych wsiach oddalonych od miast (Bolkowo, Łośnica, Tyczewo, Retowo, Zwartkowo i Domacyno). Gospodarstwa położone wokół miast są na ogół gospodarstwami wysokotowarowymi o określonym kierunku specjalizacji. Średnia wielkość tych gospodarstw przekracza 10 ha. Ich właścicielami są przeważnie rolnicy w wieku od 35 do 50 lat. Można przypuszczać, że na tych terenach gospodarka indywidualna ma możliwości utrzymania się przez najbliższe dziesięciolecie.

Ważne znaczenie dla utrzymania oraz zagospodarowania ziemi wypadającej z gospodarki indywidualnej na badanym terenie ma prosta forma kooperacji. „Prosta kooperacja jest bez wątpienia »formacją« przejściową w procesie uspołecznienia chłopskiego rolnictwa w Polsce” (A. Woś 1976, s. 95). Należy do najskuteczniejszych sposobów racjonalnego wykorzystania ziemi. Poprzez łączenie rozdrobnionych gruntów tworzą się większe enklawy ziemi oraz warunki dla przyspieszenia mechanizacji. O słuszności tej formy gospodarowania ziemią świadczy wzrost liczby zespołów oraz wzrost chętnych do wstąpienia do zespołu. Najwięcej zespołów (8) działa w gminie Białogard. Są to zespoły małe do 5 ha, powstałe z połączenia gruntów PFZ. Mają one ważne znaczenie dla zagospodarowania rozdrobnionych ziem z uwagi na brak ich w pobliżu PGR-ów. Nastawiają się one głównie na produkcję zwierzęcą. Innego typu zespoły działają na terenie gminy Tychowo, gdzie obszar jednego zespołu wynosi 70 ha. Charakteryzuje je wyższy stopień uspołecznienia środków produkcji. Obok produkcji zwierzęcej prowadzą wspólną produkcję roślinną. Wobec faktu, że gospodarka państwowa nie jest w stanie przejąć całego areálu, dalszy rozwój tej formy gospodarowania na terenach PFZ umożliwi właściwe wykorzystanie użytków rolnych.

Struktura władania ziemią w roku 1977

Gmina	Powierzchnia użytków rolnych		W tym				
	ha	%	gospodarstwa indywidualne %	państwowe gospodarstwa rolne %	PFZ %	kółka rolnicze %	spółdzielnie produkcyjne %
Białogard	19.880	100	41,6	39,4	8,6	5,5	4,9
Karlino	10.555	100,7	37,7	46,5	8,8	5,6	1,4
Tychowo	15.845	100	20,3	70,7	6.1	2,4	1,4

Źródło: Dane z Urzędów Gminnych

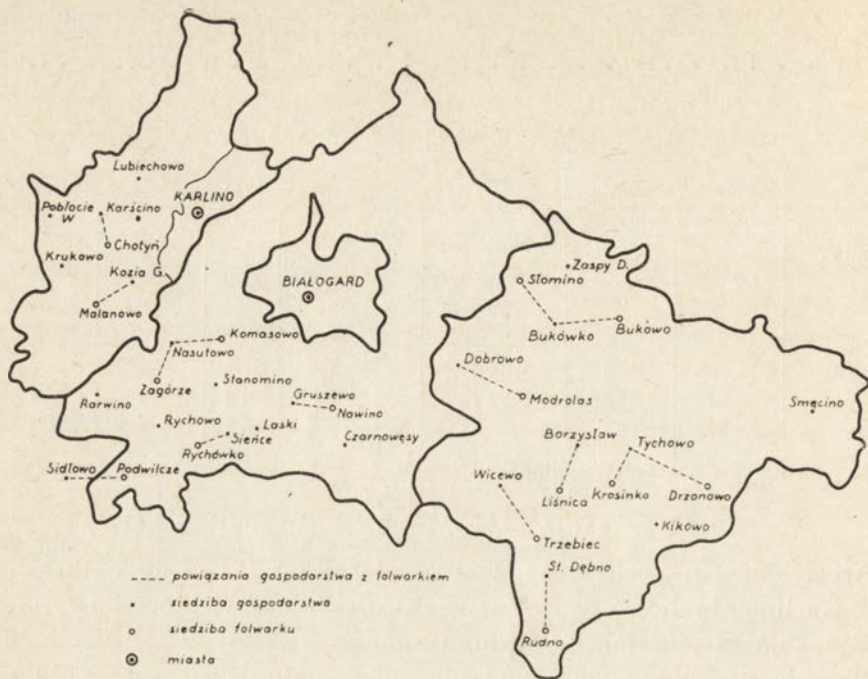
3. KONCENTRACJA PAŃSTWOWEJ GOSPODARKI ROLNEJ

Areal Państwowych Gospodarstw Rolnych na terenie gmin Białogard, Karlino, Tychowo tworzy w większości układ wielkoblokowy, zwarty. Sytuacja ta powstała w wyniku komasacji ziemi w ramach jednego przedsiębiorstwa. Gospodarstwa państwowe znajdujące się na terenie badanych gmin zaczęły swoją działalność w podobnych warunkach, jak pozostałe gospodarstwa w woj. koszalińskim. Jednak w ostatnich latach dokonało się na badanym terenie najwięcej przeobrażeń organizacyj-

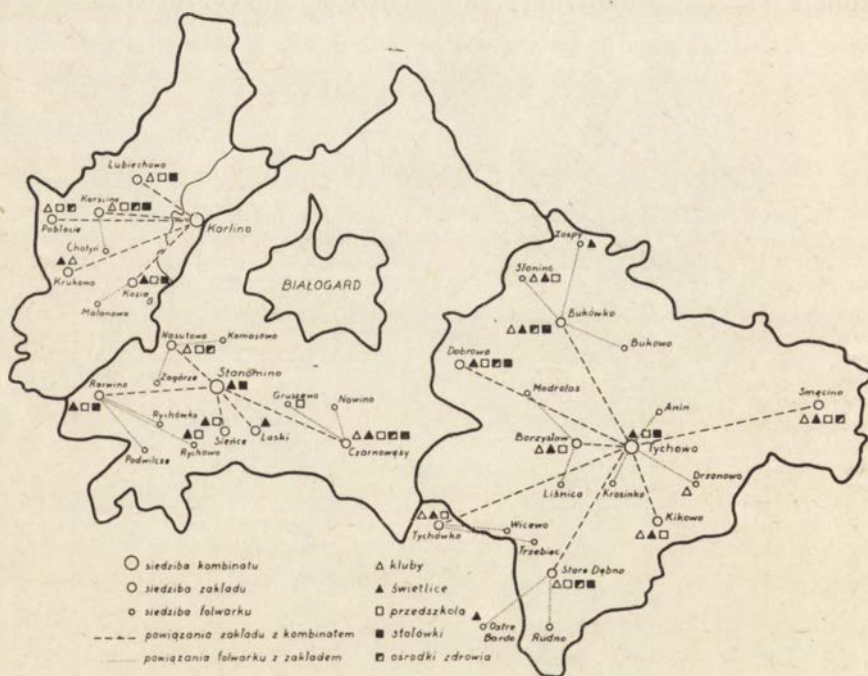

Ryc. 4 Rozmieszczenie Państwowych Gospodarstw Rolnych w 1950 r.

Localization of state agricultural farms in 1950

Ryc. 5 Struktura organizacyjna Państwowych Gospodarstw Rolnych w 1970 r.
Structural organization of state agricultural farms in 1970

Ryc. 6 Struktura organizacyjna Państwowych Gospodarstw Rolnych i wyposażenie w usługi w 1977 r.
Organizational structure of state agricultural farms and applying with services in 1977

nych. Były to tereny, na których realizowano pierwsze zasady przestrzennej organizacji PGR-ów, zmniejszając liczbę gospodarstw i powiększając powierzchnię. I tak np. w 1960 r. na badanym terenie działało 30 samodzielnych gospodarstw państwowych o powierzchni od 300 do 1500 ha. W wyniku ciągłej koncentracji liczba ich zmniejszyła się do trzech kombinatów — Karlino, Tychowo i Stanomino, każde o powierzchni od 5 do 14 tys. ha (ryc. 4, 5 i 6).

W ramach ukształtowanych kombinatów działają zakłady przetwórcze, płatkarnie, suszarnie zielonek, gorzelnie, które stanowią zaczątki kompleksów agroprzemysłowych.

Kombinat Karlino

Kombinat Karlino o gólnej powierzchni 5.097 ha (1977 r.) powstał 1 VII 1973 r. przez połączenie sześciu niezależnych PGR-ów: Kraścino, Kozia Góra, Lubiechowo, Poblocie Wielkie, Krukowo. Strukturę organizacyjną kombinatu Karlino obrazuje schemat (ryc. 6), z którego wynika, że odległość od jednostki zarządzającej (Karlina) do siedziby najdalej położonego zakładu wynosiła 8 km, a do najdalej położonego folwarku około 10 km. Rozproszenie PGR-ów nie było duże i rozłogi ich pól stanowiły jedną całość poza enklawami we wsi Kowańcz oraz folwarkiem Karlinek. Grunty kombinatu położone były w zasięgu gminy Karlino. Użytki rolne, należące do kombinatu, stanowiły 50% użytków rolnych gminy.

Mając na uwadze zainwestowanie wsi oraz sytuację gospodarstw indywidualnych gminy Karlino, można wnioskować, że potencjalną bazą dla PGR-ów staną się grunty ze wsi Czerwiecino, gdzie 70% właścicieli gospodarstw indywidualnych ukończyło 60 rok życia, z czego 50% nie ma następców. Areał PGR-ów rozszerzy się również o scalone grunty PFZ ze wsi Kowańcz, Malanowo, Zwartkowo, Karwin i Daszewo, które stanowiły w tych jednostkach około 20% areału. Kombinat Karlino zatrudniał 548 pracowników w r. 1977.

Kombinat Tychowo

Kombinat Tychowo powstał w 1972 r. z połączenia PGR-ów Tychowo, Drzonowo, Kikowo, Krosinko i Borzysław. W 1973 r. zostały dołączone: Państwowe Wieloobektowe Gospodarstwo Rolne (PWGR) w Drzonowie i w Bukówku, PGR Smęcino oraz w 1974 r. PWGR Wicewo.

Kombinat w 1977 r. gospodarował na ponad 14 tys. ha, obejmując swoim zasięgiem tereny gmin Białogard i Tychowo. Areał kombinatu nie tworzył zwartego kompleksu. Podzielony był dużymi enklawami gospodarki indywidualnej oraz lasami. Przedstawiony schemat organizacyjny

kombinatu wskazuje na duże rozproszenie gospodarstw (ryc. 6). Około 40% użytków rolnych kombinatu położonych było w odległości większej niż 10 km od ośrodka zarządzającego (Tychowo). Odległość od siedziby kombinatu do najdalej położonego zakładu dochodziła do 15 km, a do folwarku 20 km. Polepszenie rozłogu kombinatu może dokonać się przez scalenie areału PFZ i dokonanie wymiany z gospodarką indywidualną.

Cechą charakterystyczną kombinatu Tychowo była znaczna specjalizacja produkcji. Dało to podstawę do rozwoju współpracy z rolnictwem indywidualnym i powstającymi zespołami rolniczymi gmin Białogard i Tychowo. Wynikiem tej współpracy było efektywniejsze wykorzystanie zasobów materialnych, a zwłaszcza nowoczesnej bazy technicznej kombinatu w gospodarce chłopskiej. Na obecnym etapie kooperacja gospodarki uspołecznionej z gospodarką chłopską jest istotnym czynnikiem przemian społecznych na wsi. Jest to również sposób do wstrzymania zmniejszania się z areału gospodarki indywidualnej.

W 1977 r. kombinat Tychowo zatrudniał 1530 pracowników z czego 80% stanowili pracownicy fizyczni.

Kombinat Stanomino

Kombinat Stanomino o ogólnej powierzchni 7623 ha powstał w 1972 r. z połączenia wielu PGR-ów gminy Białogard. Wśród gruntów kombinatu znajdowały się gospodarstwa indywidualne słabe ekonomicznie, niedoinwestowane, wśród których większość użytkowników ukończyła 60 rok życia. W niedługim czasie prawdopodobnie powiększą one areał kombinatu. Pozostałe gospodarstwa mają być w ramach wymiany przeniesione na tereny o przewadze gospodarki indywidualnej. Akcją tą mają być objęte takie jednostki osadnicze, jak Komasowo, Zagórze, Rarwino, Laski i Nasutowo.

Produkcja rolna kombinatu skupiona była w 12 gospodarstwach (ryc. 6), oddalone od ośrodka zarządzającego (Stanomino) maksymalnie o 12—15 km.

Kombinat Stanomino zatrudniał w 1977 r. 879 osób, z tego 30% mieszkało w Stanominie.

Przedstawiona analiza struktury własnościowej gruntów na terenie trzech gmin woj. koszalińskiego wskazuje na wzrastające znaczenie sektora uspołecznionego w strukturze rolnej tych terenów. Gospodarka indywidualna utworzona w latach 1945—1955 na bazie gospodarki folwarcznej nie miała podstaw rozwojowych z powodu braku przede wszystkim budynków gospodarczych i mieszkalnych. Zdarzało się, że utworzone w wyniku parcelacji gospodarstwa indywidualne zostały już całkowicie przejęte przez PGR-y Rolne. Takim przykładem była wieś Rudno i Doble (gmina Tychowo), gdzie w 1950 r. w obu jednostkach było około 20 gospodarstw indywidualnych. Istniała znaczna liczba jednostek osad-

niczych (jak Dzieńciołowo, Tyczewo, Trzebieszyn, Czarnkowo), gdzie areał gospodarki indywidualnej w 1977 r. stanowił niewielki procent w stosunku do areału z 1950 r.

B. ZMIANY DEMOGRAFICZNE A ROZWÓJ GOSPODARKI
WIELKOBSZAROWEJ NA TERENIE TRZECH GMIN
WOJ. KOSZALIŃSKIEGO

1. ROZWÓJ LICZBY LUDNOŚCI W LATACH 1950—1977

Rozwój liczby ludności w latach 1950—1977 na terenie gmin Białogard, Karlino i Tychowo wykazał duże zróżnicowanie przestrzenne i zmienność w czasie (tab. 11).

Tabela 11

Ludność wiejska w latach 1950—1977

Gmina	Wyszczególnienie	lata					
		1950	1960	1970	1974	1977	$\frac{1977}{1974}$
Białogard	ludność ogółem	8 318	8 484	8 965	9 023	8 650	95,8
	% ludności roln.	81,4	74,8	61,4	55,9	51,8	88,9
	% ludności pozaroln.	18,6	25,2	38,6	44,1	48,2	104,6
Karlino	ludność ogółem	3 707	3 782	3 798	3 807	3 690	96,9
	% ludności roln.	89,5	87,5	75,7	75,5	70,2	89,1
	% ludności pozaroln.	10,5	12,5	24,3	24,5	29,8	113,4
Tychowo	ludność ogółem	5 730	7 093	7 164	7 261	7 263	100,0
	% ludności roln.	80,1	76,2	67,2	61,9	57,3	92,5
	% ludności pozaroln.	19,9	23,8	32,8	38,1	42,7	112,1

Źródło: Materiały ze Spisów Powszechnych z lat 1950, 1960 i 1970 oraz dane z Urzędów Gminnych

Największy wzrost liczby ludności wystąpił w latach 1950—1960 na terenie gminy Tychowo (o 40,9%), w wyniku zwiększenia się liczby mieszkańców wsi Tychowo (o 35%). Pozostałe gminy wykazały w tym okresie niewielki wzrost liczby mieszkańców.

W latach 1960—1970 zauważono znaczny wzrost liczby ludności jedynie gminy Białogard (o 10,2%), który spowodowany był rozwojem społeczno-gospodarczym Białogardu. Okres 1970—1974 charakteryzował się natomiast niewielkim wzrostem liczby ludności na całym badanym obszarze. Wyraźny spadek liczby ludności wystąpił po 1974 r., szczególnie w gminie Białogard i Karlino.

Przeprowadzone szczegółowe badania zmian zaludnienia wsi według

Rozwój liczby ludności w latach 1950–1977 w badanych wsiach wg wielkości w gminie Białogard

Rok	Lp.	Wielkość jednostki osadniczej				Ogółem												
		50–99	100–199	200–499	500–999													
1950	1	3	16	17	1	37												
	2	255	2465	4898	700	8318												
	3	89,9	88,5	81,6	51,4	81,4												
	4	10,2	11,5	18,4	48,6	18,6												
1960	1	2	16	19	—	37												
	2	195	2671	5618	—	8484												
	3	94,3	81,2	71,2	—	74,8												
	4	5,7	18,8	28,8	—	25,2												
1970	1	1	14	22	—	37												
	2	80	2230	6655	—	8965												
	3	86,2	68,0	59,7	—	62,0												
	4	13,8	32,0	40,3	—	38,0												
1974	1	2	13	22	—	37												
	2	159	2019	6845	—	9023												
	3	59,7	56,9	55,5	—	55,9												
	4	42,3	43,1	44,5	—	44,1												
1977	1	2	15	20	—	37												
	2	152	2336	6162	—	8650												
	3	53,9	55,9	50,2	—	51,8												
	4	46,1	44,1	49,8	—	48,1												
		I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	
1960	I	1	66,6	33,3	66,6	66,4	—	87,5	92,8	115,3	111,0	115,7	—	90,9	—	—	—	—
1970	II	2	76,4	41,0	1,3	95,5	108,3	83,4	90,5	115,7	114,6	118,4	102,8	90,0	101,9	105,6	100,6	95,8
1974	III	3	81,3	37,5	62,4	86,3	99,3	69,9	75,8	113,4	99,9	99,4	85,5	81,5	93,7	87,5	90,6	88,9
1977	IV	4	3,8	—	581,0	90,7	178,0	142,0	121,8	118,6	180,4	165,4	113,7	100,6	137,9	159,5	116,9	104,6

1 — liczba jednostek osadniczych, 2 — liczba ludności ogółem, 3 — ludność rolnicza w %, 4 — ludność pozarolnicza w %

Rozwój liczby ludności w latach 1950–1977 w badanych wsiach wg wielkości w gminie Karlino

Rok	Lp.	Wielkość jednostki osadniczej																Ogółem					
		poniżej 50				50–99				100–199				200–499									
1950	1	3				3				9				8				23					
	2	127				217				1255				2108				3707					
	3	100,0				98,6				88,9				88,3				89,5					
	4	—				1,4				11,1				11,7				10,5					
1960	1	2				5				10				6				23					
	2	69				357				1538				1818				3782					
	3	79,7				94,1				89,9				84,3				87,4					
	4	20,3				5,9				10,1				15,7				12,6					
1970	1	4				5				6				8				23					
	2	161				396				905				2336				3798					
	3	78,3				83,0				81,3				72,1				75,7					
	4	21,7				17,0				18,7				27,9				24,3					
1974	1	6				2				7				8				23					
	2	234				190				1032				2351				3807					
	3	66,2				75,3				74,1				64,9				68,0					
	4	33,8				24,7				25,8				35,1				32,0					
1977	1	8				4				6				8				26					
	2	184				388				891				2227				3690					
	3	58,1				66,0				65,2				61,3				62,6					
	4	41,9				34,0				34,8				38,6				37,4					
1960	I	1	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV					
1950		66,6	200	150	116,6	166,6	100	40,0	200,0	111,1	60,0	116,6	85,7	75,0	133,3	100	100	100	113,0				
1970	II	2	54,3	233,3	145,3	78,5	164,5	110,9	47,9	204,2	122,5	58,8	114,0	86,3	86,2	128,4	100,6	94,7	102,0	100,4	100,2	96,9	
1960		1974	III	3	43,3	229,0	123,0	69,0	157,0	97,9	43,4	179,0	124,0	53,1	103,9	75,9	82,3	109,9	90,6	89,3	99,6	86,9	90,0
1970	1977	IV		4	—	250,0	225,7	97,4	700,0	319,0	70,1	280,8	110,7	109,7	157,9	116,1	115,3	228,4	126,4	104,6	121,8	194,5	131,8
1974																							

Objaśnienia: patrz tabela 12

Rok	Lp.	Wielkość jednostki											
		poniżej 50				50–99				100–199			
1950	1	5				6				11			
	2	195				393				1525			
	3	86,1				97,4				90,8			
	4	13,9				2,6				9,0			
1960	1	4				6				9			
	2	151				476				1246			
	3	74,8				91,8				85,2			
	4	25,2				8,2				14,8			
1970	1	2				9				8			
	2	75				625				1131			
	3	69,3				71,5				75,1			
	4	30,7				28,5				24,9			
1974	1	4				6				12			
	2	164				456				1838			
	3	70,1				61,6				73,2			
	4	29,9				38,4				26,8			
1977	1	10				10				9			
	2	214				800				1386			
	3	59,8				60,5				70,5			
	4	40,2				39,5				29,5			
1960 I	1	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV
1950		80,0	50,0	200,0	250,0	100,0	150,0	66,6	166,6	81,8	88,8	150,0	75,0
1970 II	2	77,4	49,6	218,6	130,4	121,1	131,3	72,9	175,4	81,7	90,7	162,5	75,4
1960													
1974 III	3	67,2	46,0	221,1	111,3	114,0	102,2	62,8	172,2	76,6	80,0	158,2	72,6
1970													
1977 IV	4	140,7	60,5	213,0	175,5	390,0	456,4	98,3	180,5	132,3	152,7	175,4	82,9
1974													

wielkości wykazały wyraźną koncentrację ludności w większych wsiach (tab. 12, 13, 14). Szczególnie istotne różnice zarysowały się między obszarami z przewagą gospodarki wielkoobszarowej a obszarami z przewagą gospodarki indywidualnej. Na terenach z przewagą gospodarki wielkoobszarowej wystąpił szybszy proces koncentracji ludności w dużych wsiach, powyżej 200 mieszkańców, głównie kosztem nadmiernego wyludniania wsi najmniejszych do 100 mieszkańców, tzw. folwarków (tab. 15).

Występowała pewna współzależność między ubytkiem liczby i powierzchni gospodarstw indywidualnych a spadkiem liczby ludności (por. ryc. 3 i 7). Zmiany w strukturze agrarnej zachodziły szybciej aniżeli zmiany w zaludnieniu.

Tabela 14

w badanych wsiach wg wielkości w gminie Tychowo

osadniczej								Ogółem				
200—499		500—999		powyżej 1000								
9						1						32
2469						1148						5730
88,0						42,0						80,1
12,8						58,0						19,9
11		1				1						32
2989		578				1653						7093
82,3		85,9				50,8						76,2
17,7		14,1				49,2						23,8
11		1				1						32
2809		716				1808						7164
73,7		75,9				47,3						67,2
26,3		24,1				52,7						32,8
8		1				1						32
2242		689				1872						7281
63,9		74,1				43,3						61,9
36,1		25,8				56,7						38,1
8		1				1						39
2138		774				1951						7263
61,1		62,2				40,2						57,3
38,9		37,8				59,8						42,7

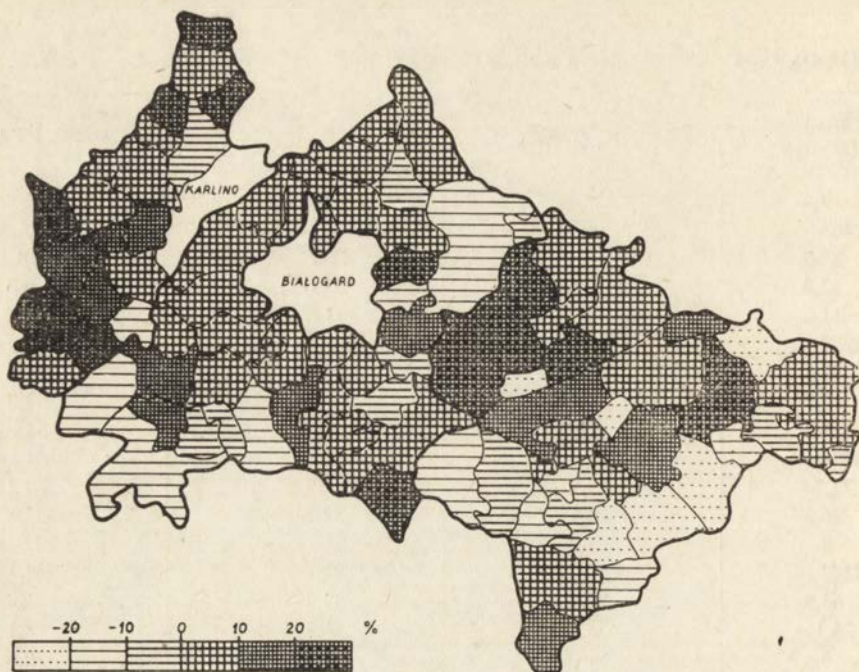
I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV
122,2	100,0	72,7	100,0	—	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	121,8
121,0	93,9	79,8	95,3	—	123,8	96,2	112,3	143,9	109,3	103,5	104,2	123,7	101,0	101,3	100,0
113,2	84,2	69,1	91,2	—	109,4	93,9	94,3	173,9	101,6	95,0	96,6	117,7	89,0	93,3	92,5
178,4	139,2	109,7	102,5	—	212,3	103,4	164,0	122,2	117,3	111,1	110,0	148,0	139,2	117,8	121,1

2. WPŁYW PRZEMIESZCZEŃ LUDNOŚCI NA ZMIANĘ STRUKTUR DEMOGRAFICZNYCH

a) Kierunki migracji

W celu potwierdzenia tezy o zachodzących przemieszczeniach ludności w związku ze zmianą struktury agrarnej, przeprowadzono na terenie trzech gmin badania nad kierunkami migracji ludności w latach 1974-1977. Przebadano 5535²⁴ osób zmieniających miejsce zamieszkania.

²⁴ Materiałem źródłowym były druki LW—1 i LW—2 „karty zgłoszeń zameldowania i wymeldowania dotyczące przemieszczeń ludności na pobyt stały. Z materiałów tych wykorzystano informacje o pochodzeniu, wieku i zawodzie osoby zmieniającej miejsca zamieszkania.

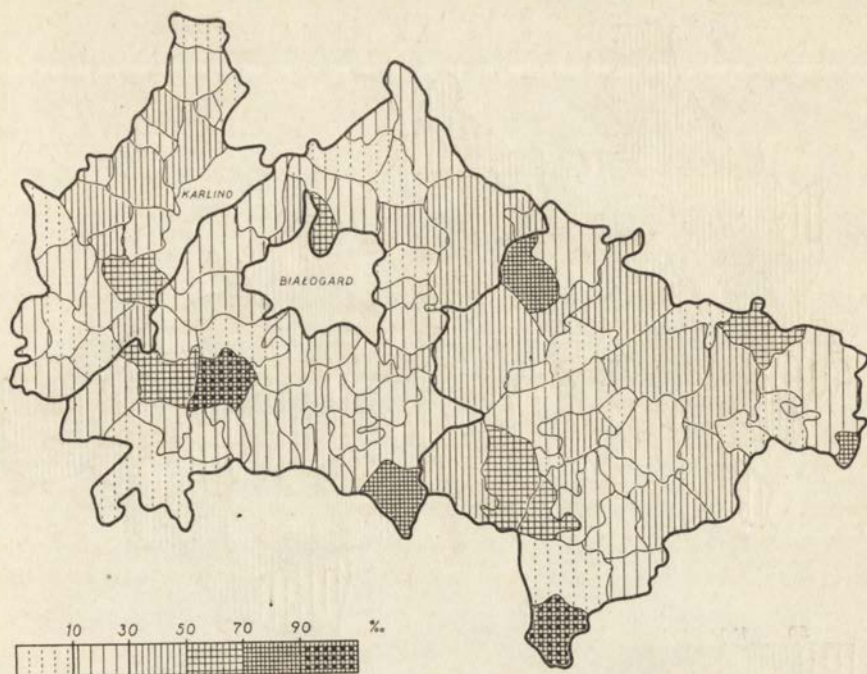

Ryc. 7 Zmiany w liczbie ludności w latach 1974—1977
Changes in population in 1974—1977

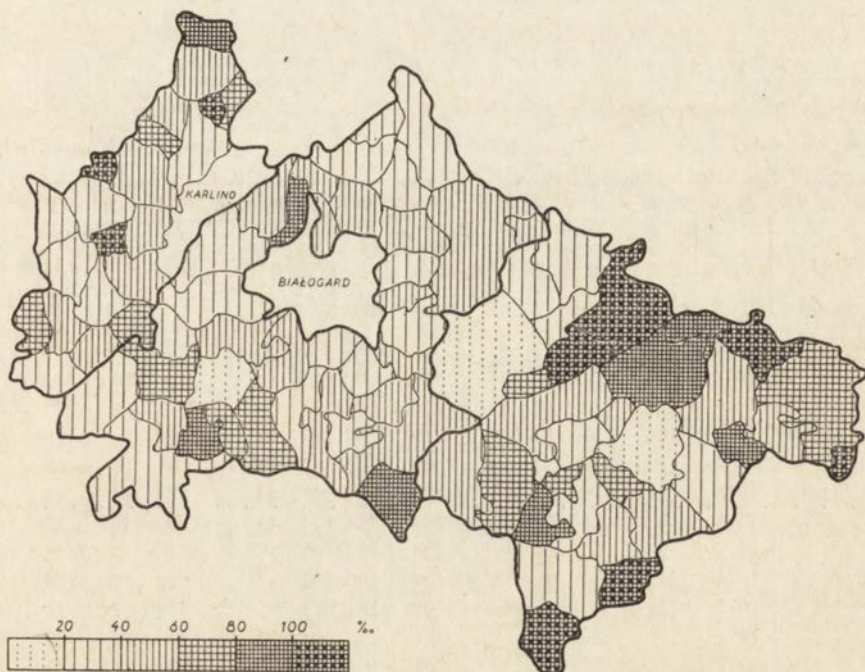
Tabela 15

Zmiany w liczbie mieszkańców osiedli pegeerowskich w latach 1950—1977

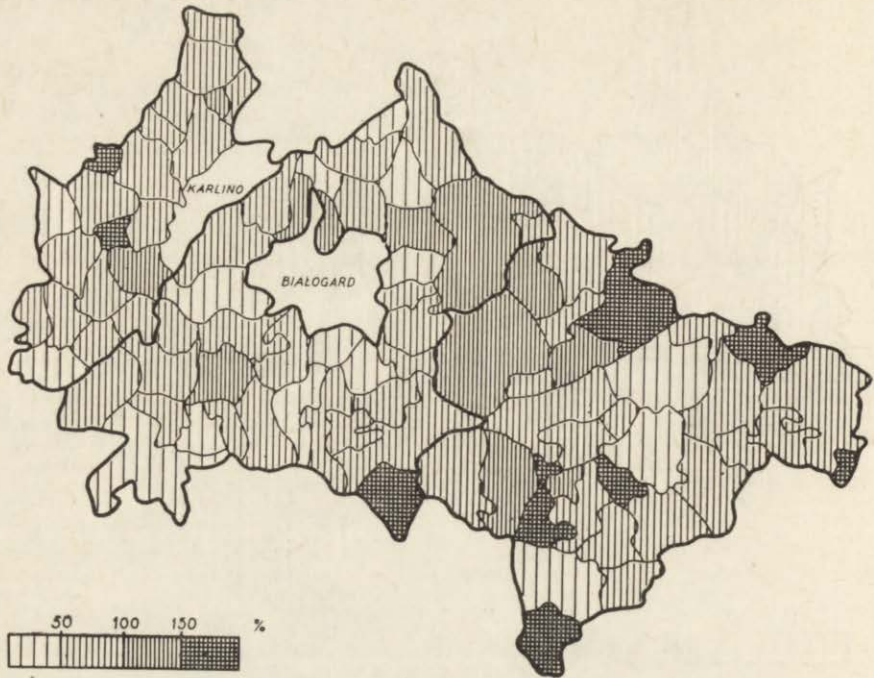
Gmina	Siedziby osiedli pegeerowskich	Liczba mieszkańców w latach				
		1950	1960	1970	1977	$\frac{1977}{1950}$
Białogard	liczba ludności ogółem	1956	2358	2673	2616	133,7
	w tym:					
	kombinat	203	230	220	270	133,0
	gospodarstwo—zakład	552	651	844	822	148,9
	folwark	1201	1477	1609	1524	126,8
Karlino	liczba ludności ogółem	1563	1927	1968	2015	128,9
	w tym:					
	kombinat	—	—	—	—	—
	gospodarstwo—zakład	892	1193	1272	1552	173,9
	folwark	671	734	696	463	47,6
Tychowo	liczba ludności ogółem	3625	4914	5243	5308	146,4
	w tym:					
	kombinat	1148	1653	1808	1951	169,9
	gospodarstwo—zakład	1242	1714	1874	1894	152,5
	folwark	1235	1547	1611	1463	118,4

Ryc. 8 Współczynnik napływu w latach 1974—1977
Affluence coefficient in 1974—1977

Ryc. 9 Współczynnik odpływu w latach 1974—1977
Depopulation coefficient in 1974—1977

Ryc. 10 Współczynnik ruchliwości w latach 1974—1977
Mobility coefficient in 1974—1977

Tabela 16

Ruch wędrowkowy ludności na terenie 3 gmin w latach 1974—1977

Gmina	Rok	Napływ			Odpływ			Saldo					
		ogółem	z tego			ogółem	z tego			ogółem	z tego		
			1	2	3		1	2	3		1	2	3
Białogard	1974	195	67	74	54	312	66	159	87	-117	1	-85	-33
	1975	204	72	87	45	358	72	200	86	-154	-	-113	-41
	1976	225	95	82	48	459	96	304	59	234	-1	-222	-11
	1977	189	68	85	36	419	68	253	98	-230	-	-168	-62
Karlino	1974	113	22	53	38	169	22	113	34	-56	-	-60	4
	1975	91	26	40	25	173	26	104	43	-82	-	-64	-18
	1976	82	18	42	22	182	18	124	40	-100	-	-82	-18
	1977	93	23	53	17	224	23	145	56	-134	-	-92	-39
Tychowo	1974	248	102	95	51	309	100	122	87	-61	-2	-23	-36
	1975	226	107	61	58	298	109	93	96	-72	-2	-32	-38
	1976	228	122	68	38	281	121	90	70	-53	1	-22	-32
	1977	194	105	52	37	263	104	85	74	-69	1	-33	-37

Zródło: Badania własne na podstawie druków LW-1 i LW-2

Na podstawie wyników badań można wnioskować o silnym zróżnicowaniu przestrzennym pomieszczeń. Największa ruchliwość (ryc. 10) wystąpiła we wsiach do 200 mieszkańców, gdzie współczynnik ruchliwości kształtował się powyżej 100%. Na tak wysoki współczynnik ruchliwości wpłynęły duże rozmiary odpływu i napływu (Góry — gmina Białogard, Dzieciółowo, Trzebiec, Wełdkówko — gmina Tychowo) lub małe rozmiary napływu przy stosunkowo dużym odpływie (Lulewiczki — gmina Białogard, Karlinek, Mierzynek, Wietrzyń — gmina Karlino, Bukowo, Retowo — gmina Tychowo). Występujące zjawisko świadczy o słabym rozwoju społeczno-gospodarczym tych wsi. Najniższą ruchliwość wykazały wsie powyżej 200 mieszkańców położone wokół miasta Białogard.

Analizując wielkości sald migracji, stwierdzono, że badany teren charakteryzował się stosunkowo dużym ubytkiem ludności (ryc. 8 i 9). Dodatnie saldo migracji wykazało tylko kilka wsi Stanomino (gmina Białogard), Kozia Góra (gmina Karlino), Bukówko, Dobrowo, Słomino, Tychowo), pozostałe miejscowości miały ujemne saldo migracyjne.

Analizując kierunki migracji, przebadano (tab. 16):

- 1 — migracje wewnątrz gmin
- 2 — migracje wewnątrz woj. koszalińskiego
- 3 — migracje poza teren woj. koszalińskiego.

1) Migracje wewnątrz gmin

Migracje w granicach gmin stanowiły około 40% przemieszczeń ludności i to zarówno w grupie emigrantów, jak imigrantów. Tak znaczny procent przemieszczeń wewnątrz gmin potwierdza sformułowaną przez E. G. Ravensteina (1972) prawidłowość, że większość migrantów pokonuje względnie niewielkie odległości. Jednak inne niż u Ravensteina jest podejście do analizowanej przestrzeni, którą rozpatruje się w kategoriach ekonomiczno-społecznych. Jeżeli przyjmiemy, że u podstaw przyczyn przestrzennych przemieszczeń ludności leżą czynniki ekonomiczne, co w przypadku osób podejmujących decyzje o migracji oznacza dążenie do poprawy warunków bytu, to oczywisty wydaje się wniosek, że jednym z czynników rzutujących na to, czy mieszkańcy określonych terenów będą pokonywali większe czy mniejsze odległości stanie się rozwój gospodarczy poszczególnych ośrodków imigracji. Dlatego można mówić o zależności pomiędzy wielkością ośrodka osadniczego a liczbą osób przybywających do niego z terenów otaczających (tworzenie pól migracyjnych). Typowe przykłady stanowią siedziby gmin, które w dużym stopniu przyjmowały wychodźców z najbliższego zaplecza. Duża migracja ludności do tych ośrodków spowodowana została wysokim tempem ich rozwoju i związanym z tym dużym przyrostem miejsc pracy w stosunku do rezerw siły roboczej w samych ośrodkach. I tak np. w latach 1974—1977 do miasta Karlino napłynęło z terenu gminy Karlino 116 osób, do miasta Białogardu z terenu gminy Białogard 418 osób i do

wsi Tychowo z terenu gminy Tychowo 384 osoby. Tendencja odwrotna — migracja ludności z wymienionych miast na wieś — stanowi niewielki procent ludności osiedlającej się na terenach wiejskich.

Analizując kierunki odpływu można stwierdzić, że największy rozmiar przybrał on w małych wsiach położonych z dala od szlaków komunikacyjnych i we wsiach do 200 mieszkańców położonych wokół miasta Białogardu i Karlina.

Analizując saldo wewnątrz gmin migracji poszczególnych wsi można stwierdzić, że 6 wsi w gminie Białogard: Białogórzyno, Gruszewo, Lulewiczki, Nasutowo, Pomianowo i Stanomino, 5 w gminie Karlino: Daszewo, Karścino, Kozia Góra, Krukowo i Lubiechowo oraz 6 w gminie Tychowo: Bukówko, Dobrowo, Drzonowo, Motarzyn, Sadkowo, Słomino i Tychowo miały dodatnie saldo migracji. Większość z tych wsi położona była na terenach z przewagą gospodarki wielkoobszarowej. Pozostałe wsie wykazały ujemne saldo w przemieszczeniach ludności wewnątrz gmin.

2) Migracje wewnątrzwojewódzkie

Ludność napływająca do badanych gmin z pozostałych terenów woj. koszalińskiego stanowiła 37,9% ogólnego napływu ludności. Największy procent ludności napływającej z woj. koszalińskiego (49%) wystąpił w gminie Karlino. Warto zauważyć, że największy napływ ludności na teren badany był z gmin sąsiadujących, jak Gościnko, Kołobrzeg, Koszalin, Szczecinek. Łącznie z tych terenów przybyło około 30% ludności, pochodzącej z woj. koszalińskiego. Zaobserwowano również dominującą rolę napływu ludności ze wsi (ok. 70%).

Jeśli chodzi o odpływ ludności na teren woj. koszalińskiego, to był on stosunkowo duży. Z badanych gmin odpłynęło 51,9% emigrujących. Proces ten najsilniej wystąpił w gminie Karlino.

Rozpatrując saldo wymiany ludności w poszczególnych miejscowościach na terenie trzech gmin można wskazać wsie przyciągające mieszkańców z innych terenów woj. koszalińskiego. Takimi wsiami okazały się: w gminie Białogard Gruszewo i Stanomino, w gminie Tychowo Bukówko, Dobrowo, Kikowo, Słomino, Tychowo i Zaspy Duże. Były to duże wsie położone na terenach z przewagą gospodarki wielkoobszarowej, wyposażone w większy zestaw urządzeń usługowych. Pozostałe wsie charakteryzowała przewaga odpływu ludności na teren woj. koszalińskiego.

3) Migracje zewnątrzwojewódzkie

Jak wynika z danych za lata 1974—1977, wśród przybyłych do badanych gmin 22% stanowili migranci z innych województw. Wśród tych migrantów co drugi pochodził z następujących województw: śląskiego, szczecińskiego, pilskiego, bydgoskiego i gdańskiego.

Odpływ ludności do innych województw kształtował się w poszcze-

gólnych gminach podobnie jak napływ. Można tu wskazać wyraźnie zarysowujące się kierunki emigracji. Były to tereny byłego woj. warszawskiego, łódzkiego, kieleckiego, lubelskiego oraz tereny Górnego Śląska. Rozpatrując miejsce urodzenia tych emigrantów, stwierdzono, że 70% pochodziło z tamtych terenów.

Dodatnie saldo migracji w przepływie międzywojewódzkim wykazały wsie Pomianowo w gminie Białogard, Daszewo i Lubiechowo w gminie Karlino oraz Dobrowo i Słomino w gminie Tychowo.

Jak stwierdzono, badany obszar w latach 1974—1977 był terenem odpływowym, a więc liczba emigrantów przewyższała liczbę migrantów. Kierunki i natężenie migracji uzależnione były od rozwoju społeczno-gospodarczego danej wsi. Dodatnie saldo migracji wykazały przede wszystkim wsie położone na terenach z przewagą gospodarki wielkoobszarowej, wsie z lepszym zapleczem usługowym i wyższym procentem ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych. Stanowiły one zaledwie 9,8% badanej liczby wsi.

b) Struktura społeczno-demograficzna migrującej ludności

Analiza struktury demograficznej migrantów ujawniła zasadnicze różnice między nimi a ludnością zamieszkującą badany obszar. Jak wynika z danych, więcej niż 50% migrujących stanowiły kobiety. Najmniejszy odsetek kobiet był w migracjach zewnątrzwojewódzkich z miast do wsi, a najwyższy wewnątrz gmin ze wsi do wsi, gdzie główną przyczyną było przede wszystkim zawarcie związku małżeńskiego. Znaczną przewagę liczbowo wykazali mężczyźni tylko w przemieszczeniach zewnątrzwojewódzkich.

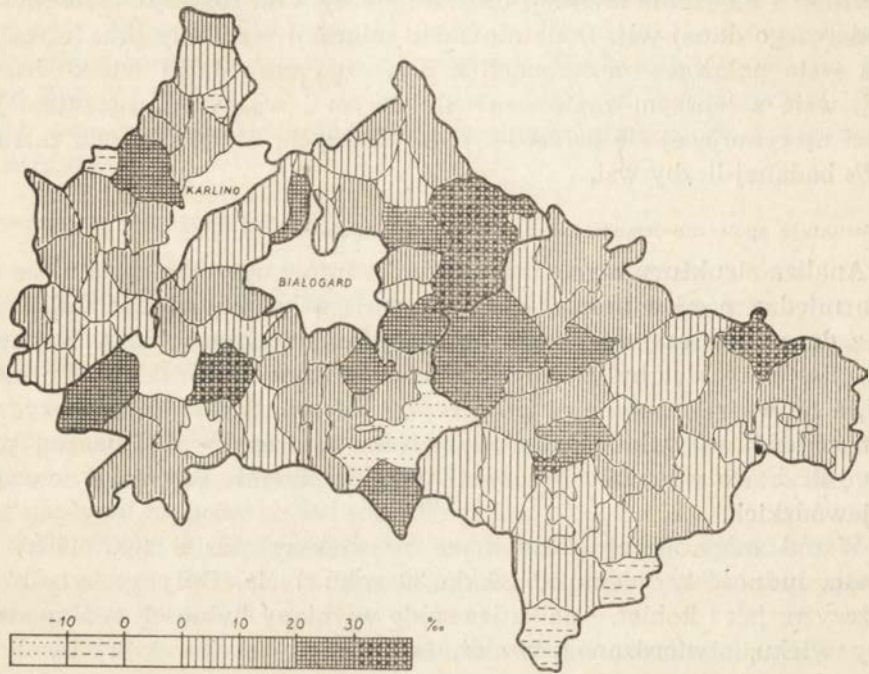
Wśród migrujących stosunkowo największy udział (ok. 40%) stanowiła ludność w wieku od 20 do 30 roku życia. Dotyczy to zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Analizując saldo wymiany ludności według struktury wieku, stwierdzono również, że roczniki te charakteryzowały się najwyższymi ujemnymi saldami migracji. Straty migracyjne objęły więc przede wszystkim roczniki młode, aktywne zarówno pod względem produkcyjnym, jak i biologicznym. Najniższy udział (8,6%) migrantów stanowiła ludność w wieku powyżej 60 lat, z tego ponad 50% stanowiły kobiety.

Ważne znaczenie z punktu widzenia interesu ekonomicznego i społecznego badanego obszaru miała struktura migrantów według stanu cywilnego, zawodu i wykształcenia. Wśród ludności napływającej do wsi (tylko tę grupę ludności można było zbadać — wg przyjętych cech) dominowali ludzie pozostający w związkach małżeńskich. Jeśli chodzi o strukturę zawodową, to przeważali pracownicy fizyczni i głównie mężczyźni zatrudnieni w PGR-ach. Bardzo niewielki odsetek (ok. 5%) w populacji imigrantów stanowili rolnicy. Odsetek ten był stosunkowo wyższy w gminie Białogard (9%).

c) Demograficzne skutki przemieszczeń

Najważniejszą konsekwencją migracji był ubytek liczby ludności, który nasilał się z każdym rokiem. I tak np. w stosunku do liczby ludności ubytek migracyjny wyniósł w 1974 r. 3,9%, 1975 — 4,1%, 1976 — 4,2% i 1977 — 4,6%. Wielkość ubytku migracyjnego wykazała duże zróżnicowanie przestrzenne. Najwyższe wskaźniki wykazały małe miejscowości, w których wystąpił spadek areału gospodarki indywidualnej.

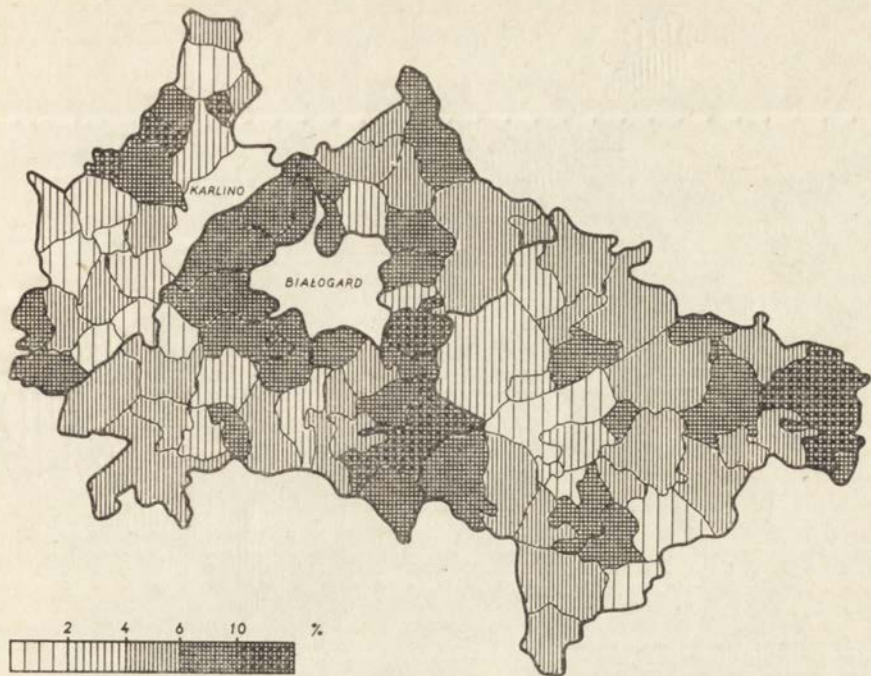
Zmiany w strukturze wieku ludności poszczególnych wsi spowodowane przedstawioną wyżej strukturą wieku migrantów przedstawiają

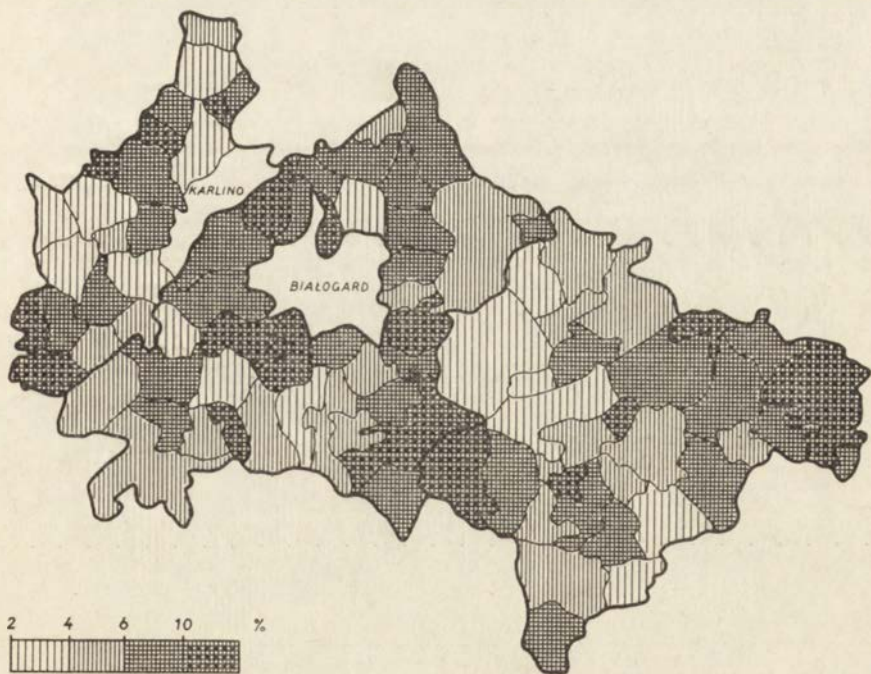
Ryc. 11 Współczynnik przyrostu naturalnego w latach 1974—1977
Birth-rate coefficient in 1974—1977

ryciny 12, 13. Udział osób powyżej 65 roku życia w 1974 r. kształtował się w badanych gminach od 2% do 12,4%, a w 1977 r. od 4,6% do 16,5%. Proces starzenia się ludności najsilniej zarysował się we wsiach, gdzie przeważała gospodarka indywidualna. Wzrost odsetek osób w wieku poprodukcyjnym w tych wsiach powodował równocześnie spadek przyrostu naturalnego (ryc. 11).

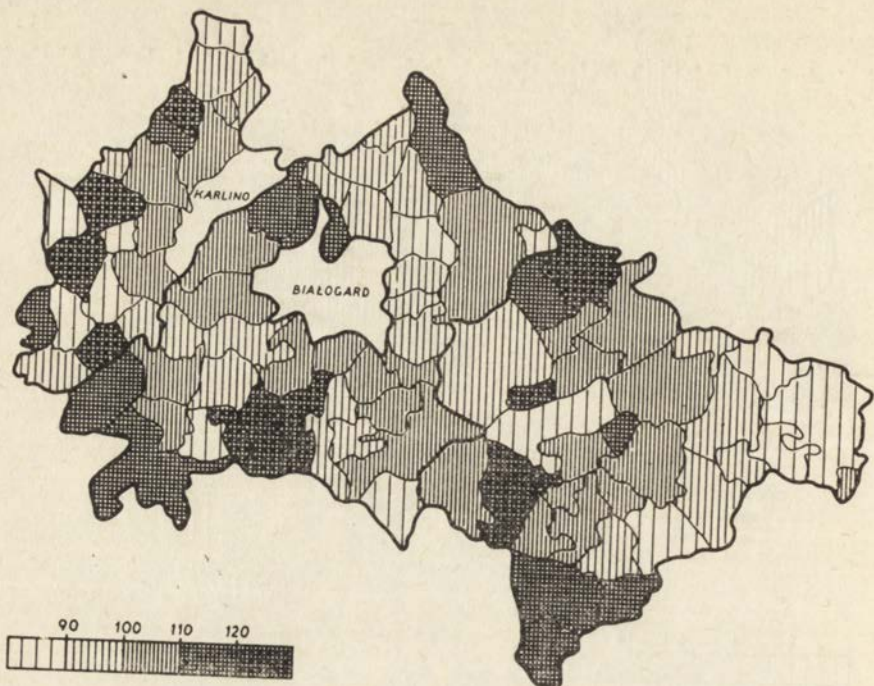
Badane wsie różniły się także pod względem udziału mężczyzn i kobiet w ogólnej liczbie ludności (ryc. 14 i 15). Stosunkowo najmniej mężczyzn (100 mężczyzn/110 kobiet) występowało na terenach o dużym odpływie ludności.

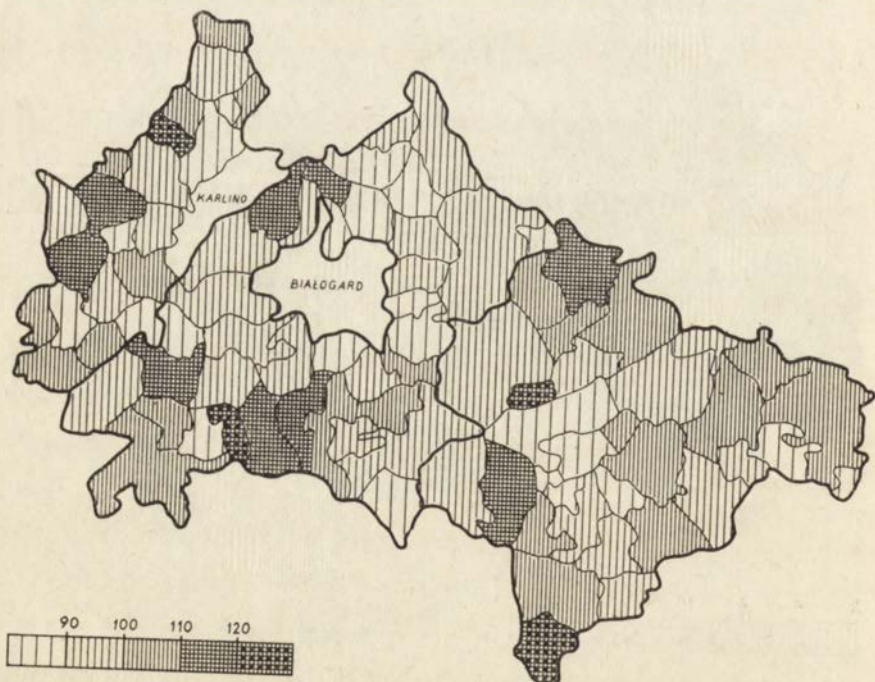
Ryc. 12 Udział ludności w wieku powyżej 65 lat w ogólnej liczbie ludności w 1974 r.
 Participation of population over 65 in total population in 1974

Ryc. 13 Udział ludności w wieku powyżej 65 lat w ogólnej liczbie ludności w 1977 r.
 Participation of population over 65 in total Population in 1977

Ryc. 14 Liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn w roku 1974
 A number of women to 100 men in 1974

Ryc. 15 Liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn w roku 1977
 A number of women to 100 men in 1977

Ogólnie można stwierdzić, że dokonane przemieszczenia ludności niekorzystnie wpłynęły na strukturę demograficzną terenów odpływowych, co przejawiało się w starzeniu oraz feminizacji mieszkańców.

3. WYZNACZENIE OBSZARÓW O PODOBNYM ROZWOJU DEMOGRAFICZNYM

Podjęto próbę poznania struktury demograficznej wsi z punktu widzenia jednorodności zespołu cech oraz wydzielenia rejonów demograficznych. Do zbadania tego zjawiska wykorzystano metody taksonomii wrocławskiej, opracowane przez Z. Hellwiga (1975, s. 75), między innymi metodę rang i miarę rozwoju.

Badaniu poddano 96 wsi, charakteryzując je według cech:

- 1 — wskaźnik wzrostu liczby ludności w latach 1950—1977;
- 2 — odsetek ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych w 1977 r.;
- 3 — współczynnik przyrostu naturalnego w 1977 r.;
- 4 — współczynnik efektywności migracji;
- 5 — udział ludności w wieku powyżej 65 lat w 1977 r.;
- 6 — liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn w 1977 r.

Tabela 17

Uporządkowanie wsi według metody rang

Wieś	Miejsce wsi ze względu na cechę				Średnie miejsce wsi
	x_1	x_2	x_n	
J_1	L_{11}	L_{12}		L_{1n}	L_1
J_2	L_{21}	L_{22}		L_{2n}	L_2
J_8	L_{81}	L_{82}		L_{3n}	L_3
J_m	L_{m1}	L_{m2}		L_{mn}	L_n

L_{ij} numer miejsca jaki zajmuje jednostka J_i ze względu na cechę x

$$L_i = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^h L_{ij}$$

Podstawą uporządkowania było średnie miejsce wsi, jakie uzyskała ona ze względu na wartość poszczególnych zmiennych (patrz tab. 17). Pierwsze miejsce przyznano wsiom o najniższej wartości średniej miejsca, a więc wsiom: Redlino, Żyletkowo, Białogórzyno, Moczyłki, Pękanino, Podwilcze. Ostatnie miejsca uzyskały wsie: Wyganowo, Anin, Poblocie Wielkie, Krukowo.

Ogólnie można stwierdzić, że metoda ta potwierdziła ustalone już poprzednio prawidłowości, że rozwój demograficzny danej wsi zależy od położenia względem miejsc pracy oraz od liczby mieszkańców.

Porządkowane jednostki osadnicze według średniego miejsca

1. Redlino	17,75	34. Żeleźno	42,75	66. Rarwino	56,75
2. Gruszewo	20,75	35. Trzebiezsyn	42,75	67. Dziećciołowo	56,75
3. Żyletkowo	24,75	37. Lulewiczki	42,75	68. Małanowo	57,25
4. Białogórzyno	26,50	38. Buczek	44,50	69. Karlinko	57,25
5. Moczyłki	27,25	39. Warnino	44,50	70. Wicewo	57,75
6. Pękanino	29,50	40. Czerwiecino	44,75	71. Podczernino	58,50
8. Dargikowo	30,50	41. Drzonowo	45,50	72. Krosinko	58,75
9. Tychowo	31,25	42. Komasowo	45,50	73. Rychówko	58,75
10. Nawino	31,25	43. Słonino	46,00	74. Kowałki	58,75
11. Sadržowo	31,75	42. Gościnko	46,00	75. Chotyń	60,00
12. Kościernica	32,25	45. Rudno	46,25	76. Laski	60,00
13. Pustkowo	32,50	46. Domacyno	46,50	77. Trzebiec	60,50
14. Zaspę Małe	32,75	47. Lulewice	46,75	78. Zaspę Małe	60,50
15. Daszewo	34,00 44.	48. Małanowo	47,00	79. Nasutowo	62,00
16. Tyczewo	34,00	49. Sidłowo	47,50	80. Gorzeszewo	62,00
17. Byszyno	34,75	50. Mierzynek	47,50	81. Mierzyn	62,25
18. Osówko	34,75	51. Lubiechowo	48,50	82. Zwartkowo	62,75
19. Pomianowo	35,00	52. Dobrowo	50,50	83. Kikowo	63,00
20. Wełdkówko	35,75	53. Motarzyn	51,25	84. Doble	63,50
21. Retowo	37,25	54. Pobędź	51,50	85. Kozia Góra	63,50
22. Dębczyno	37,75	55. Klempino		86. Rychowo	64,25
23. Karścino	38,00	Białogardzkie	51,50	87. Radzewo	64,25
24. Bukówko	38,75	56. Borzysław	52,50	88. Bukowo	65,75
25. Podborsko	38,75	57. Karwin	52,75	89. Garnki	66,00
26. Rościno	39,25	58. Wietrzyń	52,75	90. Usbysłowice	66,50
27. Ryszczewo	39,25	59. Kowańcz	53,00	91. Nosówka	69,75
28. Łęczno	39,75	60. Modrolas	53,00	92. Stanomino	72,25
29. Smęcino	40,75	61. Syrykowice	53,50	93. Krukowo	72,25
30. Łońnica	41,50	62. Czarnkowo	53,50	94. Poblęcie Wielkie	72,25
31. Żelimucha	41,75	63. Góry	55,75	95. Anin	74,00
32. Czarnowęsy	42,25	64. Zagórze	56,00	96. Wyganowo	81,25
33. Rogowo	42,00	65. Stare Dehrzno	56,25		

Uporzędkowanie rozwoju demograficznego wsi przeprowadzone również za pomocą syntetycznego miernika rozwoju demograficznego (miara rozwoju). Do obliczenia wykorzystano wzory:

$$d_i = \frac{c_{i0}}{c_0}, \quad (1)$$

gdzie: d_i — miara rozwoju demograficznego wsi;
 c_{i0} — odległość od każdego P_1 do P_0 ;
 P_0 — abstrakcyjny punkt o współrzędnych $x_{01}, x_{02}, \dots, x_{0n}$;
 P_i — poszczególne wsie;
 c_0 — krytyczny (graniczna) odległość wsi od wzorca.

$$x_{ok} = \max x_{jk} \text{ dla } k \in S$$

$$\max x_{jk} \text{ dla } k \in S \quad k = 1, 2, 3, \dots, n;$$

S — zbiór cech, które powodują rozwój jednostki (stymulanty);

$$c_0 = \bar{c}_0 + 2s_0 \quad (2)$$

$$\bar{c}_0 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n c_{i0} \quad (3)$$

$$S_0 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (c_{i0} - \bar{c}_0)^2 \frac{1}{2} ; \quad (4)$$

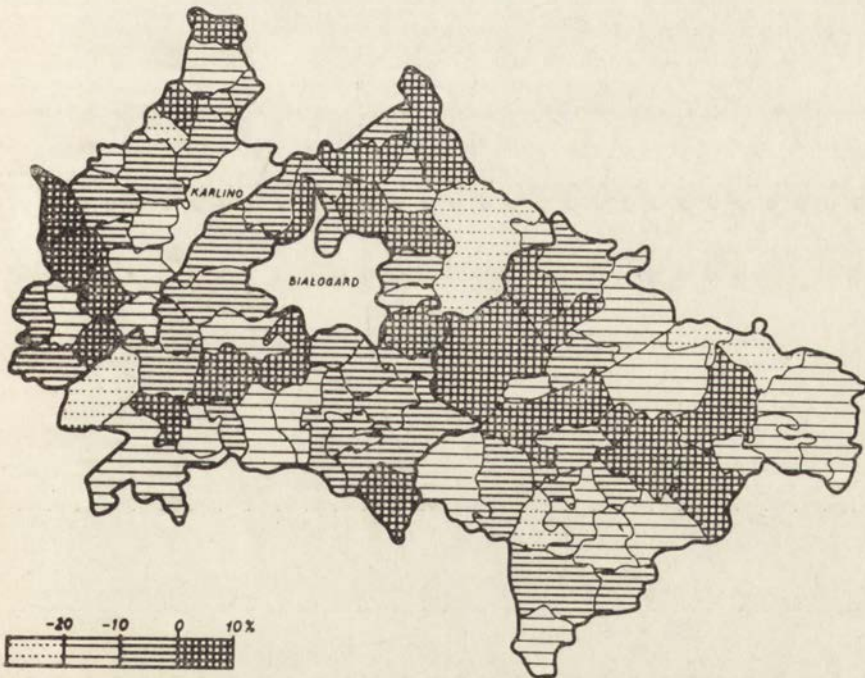
S_0 — odchylenie standardowe danej jednostki od średniej odległości.

Miara rozwoju spełnia warunek:

$$0 \leq d_i \leq 1,$$

co oznacza, że im bardziej d_i zbliża się do zera, tym bardziej dana wieś charakteryzowała się słabym rozwojem demograficznym i odwrotnie.

Analizę oparto na cechach wymienionych w metodzie rang. Wśród tych cech wymieniono stymulanty (wskaźnik wzrostu liczby ludności, odsetek ludności pozarolniczej, współczynnik przyrostu naturalnego), które charakteryzowały dodatni rozwój demograficzny wsi oraz destymulanty (udział ludności w wieku powyżej 65 lat i wskaźnik feminizacji), które mówiły o ujemnym rozwoju demograficznym wsi. To posłu-

Ryc. 16 Zmiany w liczbie ludności pozarolniczej w latach 1974—1977 (r. 1974 = 100%)
Changes in an amount of non-agricultural population in 1974—1977 (1974 = 100%)

<http://rcin.org.pl>

żyło do wyznaczenia tzw. wzorca rozwoju (1), jakim była abstrakcyjna wieś, która miała najwyższą wartość stymulant i najmniejszą destymulant. Otrzymane i uporządkowane wartości d_i wyznaczały położenie danej wsi w stosunku do wzorca (patrz tab. 19). Wysoką pozycję zajęły wsie z przewagą gospodarki wielkoobszarowej oraz wsie z przewagą gospodarki indywidualnej, liczące powyżej 200 mieszkańców. Otrzymane wyniki potwierdziły wysoką pozycję wsi: Zaspy Małe, Redlino, Podwilcze, Tychowo, otrzymaną metodą rang.

Przedstawione w tabeli 19 wyniki wskazały na duże różnice wartości miary rozwoju. Różnica pomiędzy najwyższą a najmniejszą wartością wynosiła aż 0,8223. Istniały wsie, gdzie różnice wartości miary rozwoju

Tabela 19

Miara rozwoju demograficznego

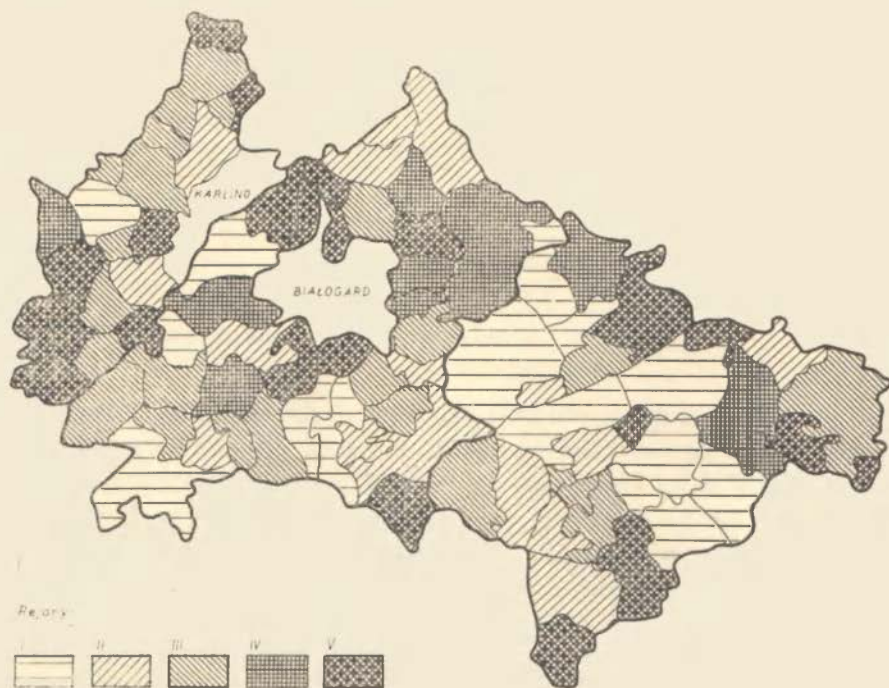
Nazwa miejscowości	Wartość miary	Nazwa miejscowości	Wartość miary	Nazwa miejscowości	Wartość miary
1. Podborsko	.85897	33. Ryszczewo	.31784	65. Retowo	.22108
2. Zaspy Małe	.75327	34. Kościernica	.30962	66. Zaspy Duże	.21787
3. Doborowo	.60134	35. Lubiechowo	.30624	67. Pobłocie	.21575
4. Nasutowo	.61861	36. Rarwino	.30146	68. Warnino	.21539
5. Sidłowo	.52574	37. Wietrzyn	.29942	69. Żeleźno	.21435
6. Redlino	.51664	38. Małanowo	.29775	70. Stanomino	.21183
7. Krosinko	.48395	39. Syrykowie	.19464	71. Bukowo	.19981
8. Podwilcze	.47932	40. Rychówko	.29360	72. Mierzynek	.19937
9. Bukówko	.47792	41. Anin	.29177	73. Gościnko	.19305
10. Tychowo	.47627	42. Rudno	.29088	74. Podczernino	.19109
11. Gruszewo	.46840	43. Chotyń	.28791	75. Łońnica	.18991
12. Nawino	.46246	44. Zagórze	.28329	76. Lulewice	.18696
13. Drzonowo	.45915	45. Byszyno	.28062	77. Domacyno	.18157
14. Słonino	.44689	46. Osówko	.27495	78. Kowałki	.17753
15. Karścino	.43474	47. Rychowo	.27495	79. Pomianowo	.17662
16. Kikowo	.41753	48. Smęcino	.27437	80. Pękanino	.17644
17. Daszewo	.41359	49. Sadkowo	.26253	81. Dębczyno	.16947
18. Czarnowęsy	.40309	50. Żyletkowo	.26070	82. Trzebieszyn	.16850
19. Weldkówko	.39972	51. Mierzyn	.26031	83. Góry	.16610
20. Moczyłki	.39372	52. Gorzszewo	.25911	84. Żelimucha	.16583
21. Trzebiec	.39296	53. Karlinko	.25777	85. Motarzyn	.16456
22. Koza Góra	.38342	54. Krukowo	.25556	86. Podwilcze	.15993
23. Borzysław	.3702	55. Zwartkowo	.28540	87. Lulewiczki	.15111
24. Sięńce	.37097	56. Radzewo	.24508	88. Karwin	.14176
25. Wicewo	.35498	57. Klempino		89. Kowańcz	.12753
26. Pustkowo	.33212	Biał.	.23773	90. Garnki	.09399
27. Pobędź	.32582	58. Dargikowo	.32518	91. Doble	.07153
28. Stare		59. Czarnkowo	.23086	92. Wyganowo	.06692
Debrzno	.32555	60. Buczek	.23061	93. Dzieciłowo	.06342
29. Białogórzyno	.32328	61. Rościno	.22852	94. Usbysłowice	.04089
30. Modrolas	.32133	62. Rogowo	.22661	95. Łęczno	.04060
31. Nosówko	.32041	63. Laski	.22293	96. Czerwięcino	.03384
32. Komasowo	.31912	64. Tyczewo	.22279		

były bardzo małe. W ten sposób uzyskano pięć rejonów demograficznych o zbliżonym rozwoju demograficznym. Średnia wartość miary rozwoju demograficznego dla każdego rejonu wynosiła:

Rejony	Miary rozwoju	Rejony	Miara rozwoju
I	0,53570	IV	0,22369
II	0,34699	V	0,14225
III	0,28964		

Otrzymane wartości wykazały wyraźnie trzy grupy wielkości, co umożliwiło wydzielenie wsi o rozwoju demograficznym wysokim, średnim i słabym. Wysoki rozwój demograficzny cechował wsie skupione w I rejonie. Wsie skupione w rejonie II i III o podobnych średnich wartościach miary zaliczono do wsi średnio rozwiniętych. Natomiast wsie w rejonie IV i V zaliczono do słabo rozwiniętych.

Do rejonu I włączono 16 wsi. Charakteryzowały się one wysokim wzrostem liczby ludności, wysokim odsetkiem ludności pozarolniczej oraz małym udziałem ludności w wieku powyżej 65 lat. Wsie te położone były przeważnie na terenach z przewagą gospodarki wielkoobszarowej. W strukturze organizacyjnej PGR-ów te wsie w 70% pełniły rolę siedzib zakładów lub kombinatów.

Ryc. 17 Rejony demograficzne wsi wg miar taksonomicznych
Demographic regions according to taxonomical measures

Do rejonu II zaliczono 17 wsi, a do III 23. Te dwa rejonoryzowały się podobnym rozwojem demograficznym. Obejmowały one wsie położone na terenach z przewagą gospodarki wielkoobszarowej lub pozostające pod wpływem ośrodków miejskich. Do rejonu IV zaliczono 14, a do rejonu V 25 wsi. Były to małe wsie położone na terenach z przewagą gospodarki indywidualnej, a ich cechą charakterystyczną stanowił wysoki udział ludności w wieku powyżej 65 lat.

Zastosowanie metody taksonomicznej do procesów demograficznych pozwoliło na uszeregowanie wsi według rozwoju demograficznego oraz wydzielenie rejonów demograficznych (ryc. 17).

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że tempo przemian demograficznych na terenach z przewagą gospodarki wielkoobszarowej było szybsze aniżeli na terenach z przewagą gospodarki indywidualnej, co uwidoczniło się w szybszym wzroście liczby ludności, jak i szybszym wzroście udziału ludności pozarolniczej, koncentracji ludności w większych jednostkach osadniczych dostosowanych do struktury organizacyjnej PGR-ów.

III. ROZWÓJ BUDOWNICTWA ORAZ ZMIANY W ZABUDOWIE I TYPACH OSIEDLI NA TERENIE TRZECH GMIN WOJ. KOSZALIŃSKIEGO

1. ZASOBY I ROZWÓJ BUDOWNICTWA W PAŃSTWOWYCH GOSPODARSTWACH ROLNYCH W LATACH 1960—1974

W 1977 r. na terenie badanym było ogółem 2836 budynków mieszkalnych i 3768 budynków gospodarczych, z tego 60⁰/₀ stanowiło własność PGR-ów. Największy odsetek (ok. 80⁰/₀) budownictwa pegeerowskiego znajdowało się w gminie Tychowo. Pomimo że budynki te wykonane były z materiałów trwałych, ich stan techniczny był często niezadowalający (tab. 20).

Tabela 20

Struktura wieku zabudowań PGR w badanych gminach (w odsetkach)

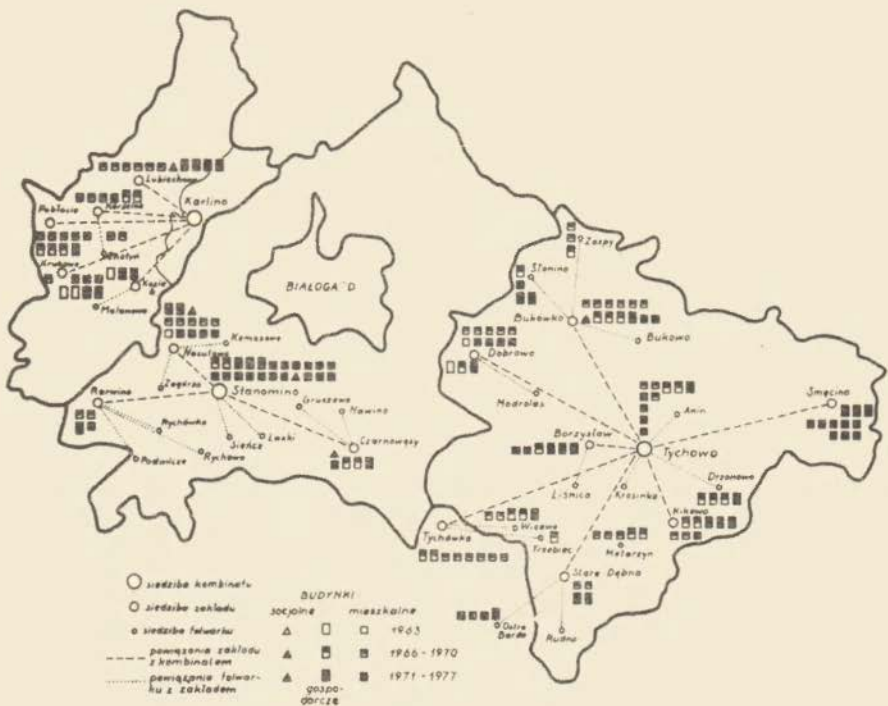
Wybudowane w latach	GMINY		
	Białogard	Karlino	Tychowo
do 1850	2,5	2,7	3,1
1851—1900	24,2	24,6	25,1
1901—1945	30,9	29,4	32,1
1946—1974	42,4	43,3	39,7

Źródło: Bank Rolny w Białogardzie

Ponad 50⁰/₀ istniejących budynków pochodziło sprzed 1950 r., które zostały zaadaptowane do nowych form gospodarowania. Duży odsetek budynków sprzed II wojny światowej spowodował, że w pierwszych latach po wojnie rozwój budownictwa pegeerowskiego ograniczał się przede wszystkim do odbudowy istniejących obiektów. Nasilenie nowego budownictwa pegeerowskiego wystąpiło dopiero pod koniec lat sześćdziesiątych. Powodowane to było przede wszystkim:

- starzeniem się i zużyciem fizycznym istniejącej zabudowy;
 - wzrostem areалу i zatrudnienia w PGR-ach;
 - dążeniem do podnoszenia standardu życia pracowników PGR-ów.
- W zależności od skali oddziaływania tych czynników występował róż-

ny stopień nasilenia budownictwa w poszczególnych gminach (ryc. 18). W latach 1966—1977 wybudowano w gminie Tychowo 88 budynków pegeerowskich, w gminie Białogard — 57 i w gminie Karlino — 40. Lokalizacja tych budynków uzależniona była od roli danej jednostki osadniczej w strukturze organizacyjnej PGR-ów. Struktura ta w latach sześćdziesiątych przyczyniła się do rozproszenia budownictwa pegeerowskiego, którego rozwój w tym okresie warunkowały potrzeby gospodarcze. Natomiast nie brano pod uwagę możliwości rozwojowych większych jednostek osadniczych. Nowe inwestycje w małych, wyludniających się wsiach (Pobłocie Wielkie, Krukowo, Gruszewo, Wicewo, Stare Debrzno, Kikowo, Zaspasy Duże) przyczyniły się do utrzymania rozdrobnionej sieci osadniczej. Dopiero zarysowująca się w latach siedemdziesiątych tendencja do koncentracji gospodarstw państwowych (tworzenie kombinatów) dała możliwość prawidłowej lokalizacji budownictwa. Nastąpiło wyraźne oddzielenie zabudowy mieszkaniowej od zabudowy gospodarczej. Mieszkania dla pracowników PGR-ów lokalizowano w miastach i tych wsiach, które w strukturze organizacyjnej PGR-ów pełniły rolę siedzib kombinatów lub zakładów, budynki gospodarcze zaś sytuowano przeważnie w siedzibach zakładów i folwarków. Zmniejszała się równocześnie liczba

Ryc. 18 Rozwój budownictwa w Państwowych Gospodarstwach Rolnych w latach 1963—1977

Development of building in state agricultural farms in 1963—1977

budynków mieszkalnych w małych wyludniających się wsiach. Wyludnianie i szybkie fizyczne zużycie budynków mieszkalnych prawdopodobnie doprowadzi do likwidacji drobnych, rozproszonych osiedli wiejskich takich, jak Wygnanowo, Mierzysk, Podczernino (gmina Karlino), Zagórze, Rychowo, Komasowo (gmina Białogard), Bukowo, Łyśnica, Modrolas, Krosinko, Rudno, Radzewo, Retowo (gmina Tychowo).

2. FORMY BUDYNKÓW MIESZKALNYCH PAŃSTWOWYCH GOSPODARSTW ROLNYCH

Budynki mieszkalne w Państwowych Gospodarstwach Rolnych były wyrazem różnych tendencji projektowych w zależności od okresu powstawania budowy i struktury organizacyjnej PGR-ów. W latach pięćdziesiątych realizacja niewielkiej liczby budynków mieszkalnych nawiązywała do zabudowy pofolwarczej, co uwidoczniło się w formie jedno- i dwurodzinnych domków parterowych, stawianych wzdłuż drogi. Rozwój budownictwa mieszkaniowego w okresie nasilonej działalności inwestycyjnej w PGR-ach, tj. po 1966 r., opierał się na projektach typowych (budynki wielorodzinne 2—3-kondygnacyjne). Realizacja tej formy budownictwa miała na celu wyrównanie poziomu życia na wsi i w mieście.

Należałoby zastanowić się, czy tak postawiony cel dostosowany jest do warunków życia pracowników PGR-ów. Stwierdzono, że większość pracowników prowadziła chów inwentarza, posiadała działki przyzagrodowe, co wymagało formułowania zespołów mieszkaniowych wraz z towarzyszącymi budynkami gospodarczymi. Większość budynków mieszkalnych — pegeerowskich charakteryzowała się niewłaściwym wkomponowaniem w istniejącą zabudowę.

Uwzględniając skutki stosowania wielorodzinnej zabudowy PGR-ów (nieprzystosowanie do specyfiki życia pracowników PGR-ów, dysharmonia w krajobrazie), przywrócenie zabudowy z lat pięćdziesiątych byłoby najlepszym wskazaniem dla planistów terenów wiejskich (A. Stasiak 1972). Realizacja tej formy zabudowy zapewniałaby przynajmniej więź pracowników z miejscem pracy (użytkowników tych budynków można byłoby traktować po wniesieniu niewielkiego wkładu pieniężnego jako współwłaścicieli). W związku z powstającą tendencją do migracji na wsi stanowiłoby to zachętę dla młodych pracowników o wyższych kwalifikacjach.

3. PRZEBUDOWA UKŁADÓW PRZESTRZENNYCH WSI

W większości wsi układy przestrzenne ich zabudowy ulegały znacznym przeobrażeniom. Spowodowane to było wielkością, rodzajem i lokalizacją nakładów inwestycyjnych w PGR-ach. Na tej podstawie wyodrębniono wsie, gdzie:

a) ruch budowlany nie istniał lub był niewielki, a zmiany, które powstały w układzie przestrzennym, nie dały podstaw do wyciągnięcia wniosków;

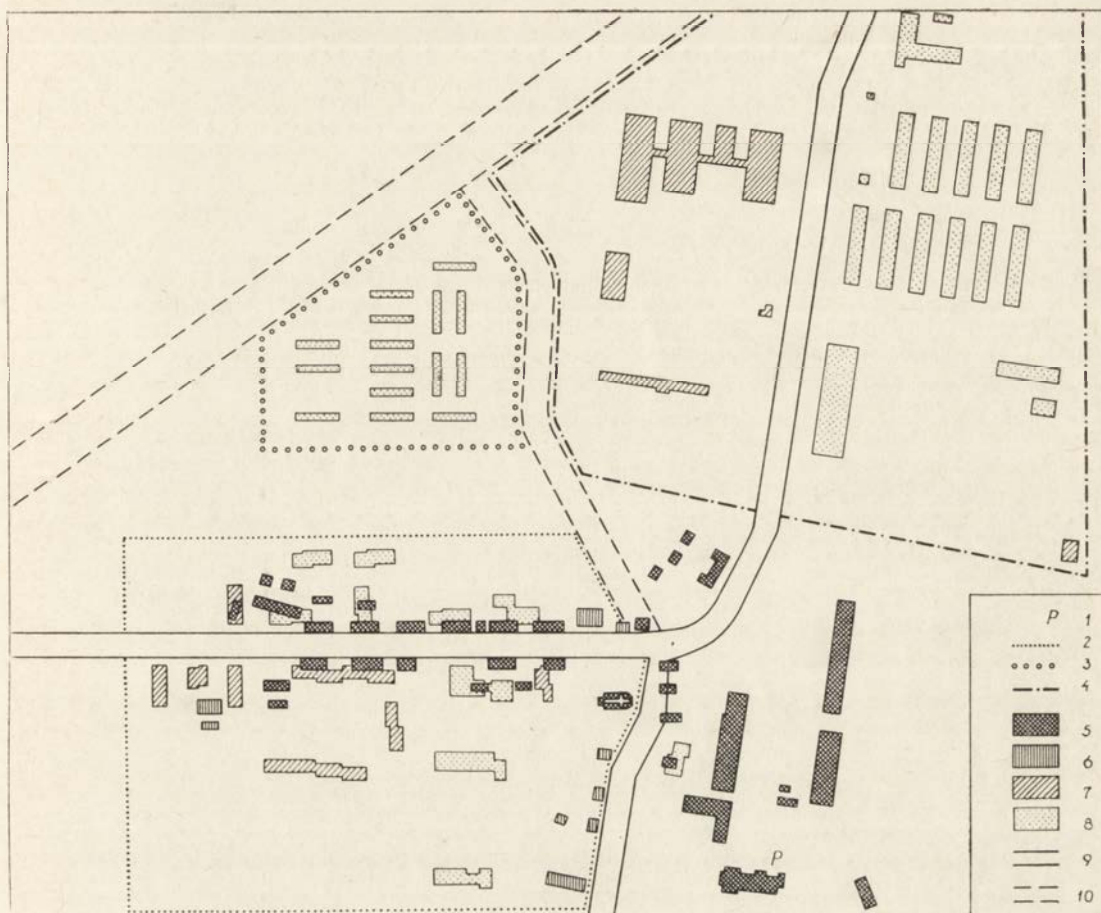
b) procesy inwestycyjne ukierunkowane były na wymianę zużytych zasobów budowlanych, co przyczyniło się tylko do utrwalenia układów przestrzennych ukształtowanych w poprzednim okresie;

c) procesy inwestycyjne zmieniły całkowicie dotychczasowe układy przestrzenne.

Charakterystyczną cechą procesów inwestycyjnych, które zaistniały na terenie wsi gmin Białogard, Karlino i Tychowo, było utrwalenie i rozwijanie istniejących układów przestrzennych poprzez uzupełnienie zabudowy oraz wymianę zużytych fizycznie budynków (b). Wynika z tego, że dotychczasowe budynki wznoszone były w zależności od potrzeb, bez żadnych planów lokalizacyjnych. Pewne zmiany w układzie przestrzennym zabudowy uwidoczniły się we wsi Nasutowo (była siedziba kombinatu Stanomino). Wymiana zużytych fizycznie budynków mieszkalnych zmieniła pierwotny kształt wsi z owalnicy na ulicówkę.

Analiza planu oraz realizacji (w 70^{0/0}) zabudowy wsi Stanomino (wieś pegeerowska) i wsi Tychowo (wieś mieszana) pozwala dostrzec wyraźne zmiany w ich układach przestrzennych. Dotychczasowy wyształcony historycznie układ przestrzenny wsi Stanomino (ulicówka) zostaje dostosowany do przemian w sferze produkcji (c). W nowym układzie przestrzennym wsi Stanomino wyodrębnione zostały trzy sektory zabudowy: sektor mieszkaniowo-usługowy, sektor produkcyjno-hodowlany i sektor produkcyjno-przemysłowy (ryc. 19). Sektor mieszkaniowy tworzy osiedle przewidziane na 2 tys. mieszkańców, realizowane w formie budynków 2- i 3-kondygnacyjnych. Powiązanie sektora mieszkaniowego i usługowego stanowi jeden ciąg przestrzenny. W sektorze produkcyjnym nastąpił podział na elementy produkcji hodowlanej i lokalnej produkcji przemysłowej. Specjalizacja gospodarcza w hodowli nadała zabudowie jednolity charakter. Nastąpiło oddzielenie pasm zieleni sektora produkcji od sektora mieszkaniowo-usługowego.

W przypadku wsi Tychowo nastąpiło wyraźne oddzielenie zabudowy pegeerowskiej od zabudowy pozostałej (ryc. 20). W wyniku tego powstaje nowe osiedle pegeerowskie z własnym zapleczem usługowym, co nie przyczynia się do harmonijnego rozwoju wsi. Dlatego przy projektowaniu i przebudowie istniejących wsi szczególnie tych wsi, gdzie występuje gospodarka mieszana należałoby w większym stopniu uwzględnić już istniejącą zabudowę. Interesujący projekt w tej dziedzinie wysunął R. Manteuffel (1971), pisząc o wyraźnym oddzieleniu osiedli mieszkaniowych PGR od zakładu pracy. Osiedla te powinny być lokalizowane na terenach podległych radom narodowym, gdzie budowano by domy spółdzielcze i własnościowe. Autor zaleca takie formy przebudowy, mo-

Ryc. 19 Plan realizacyjny zagospodarowania siedziby kombinatu Stamino:

1 — pałac; 2 — sektor mieszkaniowo-usługowy; 3 — sektor produkcyjno-hodowlany; 4 — sektor produkcyjno-przemysłowy; 5 — zabudowa przed 1945; 6 — zabudowa z lat 1950—1971; 7 — zabudowa z lat 1971—1977; 8 — zabudowa planowana; 9 — droga istniejąca; 10 — droga planowana

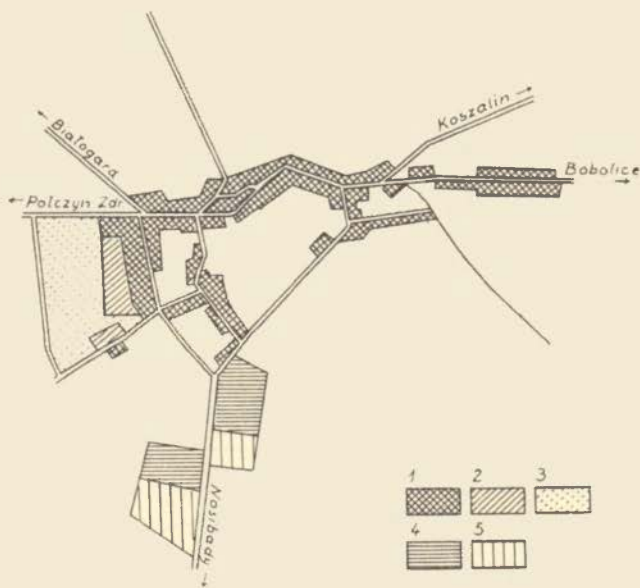
Plan of realization of implements of the Stanomino plant seat

1 — palace; 2 — dwelling-service sector; 3 — productive-farming sector; 4 — productive-industrial sector; 5 — building before 1945; 6 — building in 1950—1971; 7 — building in 1971—1977; 8 — existing road; 9 — planned road

tywując to łatwiejszą możliwością przechodzenia z jednych zakładów do innych.

Przedstawiona propozycja budowy domów spółdzielczych i własnościowych ze środków finansowych pracowników PGR-ów napotyka ograniczenia, gdyż:

— przydział mieszkania służbowego wraz z pomieszczeniem gospodarczym jest w pewnym stopniu bodźcem przyciągającym pracowników;

Ryc. 20 Plan zabudowy wsi Tychowo:

1 — istniejąca zabudowa nienależąca do PGR; 2 — zabudowa mieszkaniowa PGR realizowana; 3 — zabudowa mieszkaniowa PGR planowana; 4 — zabudowa produkcyjna PGR realizowana; 5 — zabudowa produkcyjna PGR planowana

Building plan of Tychowo

1 — existing building not belonging to state agricultural farms; 2 — dwelling houses of state agricultural farms realized; 3 — planned dwelling houses; 4 — realized productive building; 5 — planned productive building

- przeciętne płace pracowników PGR-ów są stosunkowo niskie;
- występuje duża fluktuacja kadr.

Wśród istniejących osiedli pegeerowskich w 1977 r. na terenie trzech gmin można więc wyodrębnić z punktu widzenia położenia względem jednostki osadniczej trzy typy:

1) osiedla pegeerowskie — Stanomino, Rychowo (gmina Białogard), Słonino, Bukowo, Smęcino, Wicewo, Kikowo, Krosinko i Trzebiec (gmina Tychowo), Wyganowo, Mierzyn, Syrkowice, Podczernino, Poblocie Wielkie, Chotyń i Kozia Góra (gmina Karlino);

2) osiedla sąsiadujące ze wsią — Tychowo, Dobrowo, Borzysław, Bukówko, Drzonowo (gmina Tychowo), Nasutowo, Rarwino, Sieńce, Laski, Czarnowęsy (gmina Białogard), Karścino, Krukowo (gmina Karlino);

3) osiedla w układzie rozproszonym — Podwilcze, Rychówko, Komassowo, (gmina Białogard), Lubiechowo, Malanowo (gmina Karlino), Zaspy Duże, Stare Debrzno (gmina Tychowo).

IV. PRZEMIANY W STRUKTURZE HIERARCHICZNEJ OSADNICTWA WIEJSKIEGO NA TERENIE TRZECH GMIN WOJ. KOSZALIŃSKIEGO

1. ROZMIESZCZENIE USŁUG I ICH WPŁYW NA HIERARCHIZACJĘ OSIEDLI

W badaniach nad rozmieszczeniem usług dla ludności w 1977 r. wzięto pod uwagę:

1. usługi handlowo-gastronomiczne (sklepy, zakłady gastronomiczne);
2. usługi oświatowo-kulturalne (szkoły podstawowe, przedszkola, biblioteki, punkty biblioteczne, domy kultury, świetlice i kluby);
3. usługi socjalne (ośrodek zdrowia, punkty felcherskie, apteka, punkt apteczny);
4. usługi rzemieślnicze (zakłady usługowe).

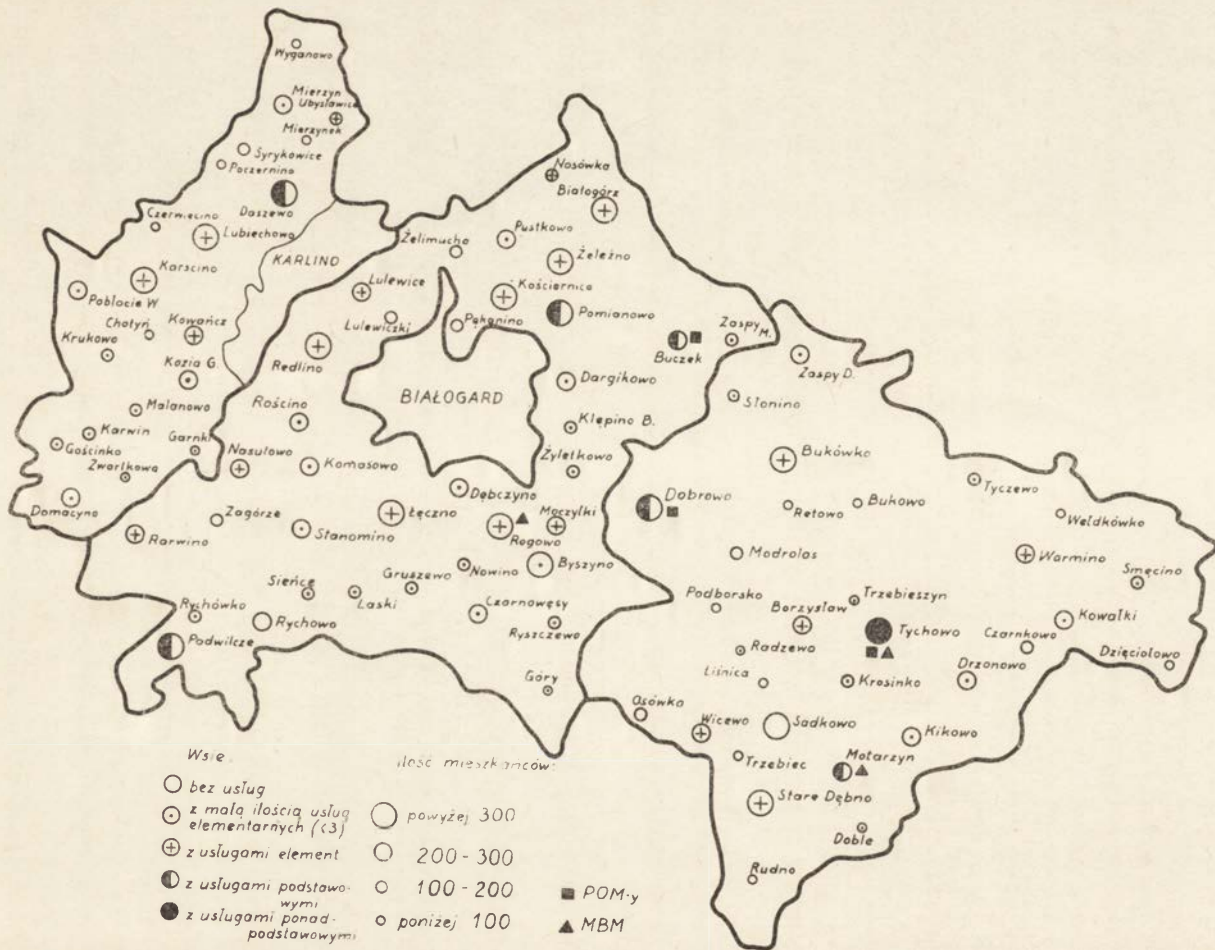
Stopień natężenia tych usług zmierzony został liczbą punktów na 1 mieszkańca i 1 wieś. Układ tych wskaźników pozwala stwierdzić, że największe wyposażenie w usługi występowało w gminie Tychowo, a najmniejsze w gminie Karlino. Zauważono istotne różnice w zagęszczeniu pomiędzy wsiami z przewagą gospodarstw indywidualnych a wsiami z przewagą gospodarstw państwowych, na których wystąpił większy stopień koncentracji usług (tab. 21).

W zakresie obsługi rolnictwa przebadano:

1. usługi w zakresie mechanizacji (SKR, MBM);
2. usługi agrozootechniczne (przychodnie weterynaryjne, punkty weterynaryjne, agronomówki, czyszczalnie nasion);
3. usługi w zakresie skupu (punkty skupu zboża, mleka, ziemniaków, produktów leśnych, zwierząt).

Stopień nasilenia tych usług mierzony został liczbą punktów na 1 ha użytków rolnych gospodarki indywidualnej. Rozpatrując wskaźnik nasilenia usług dla rolnictwa stwierdzono, podobnie jak w rozmieszczeniu usług dla ludności, że gmina Tychowo wykazała największe zagęszczenie, a najmniejsze gmina Karlino. Największe dysproporcje w rozmieszczeniu usług dla rolnictwa zaobserwowano w przypadku punktów skupu (tab. 22).

Ogólnie można stwierdzić, że największe zagęszczenie usług dla ludności i rolnictwa było we wsiach dużych, powyżej 200 mieszkańców, po-

Ryc. 21 Typy hierarchiczne wsi w 1977 r.

Hierarchical types of villages in 1977
<http://rcin.org.pl>

łożonych z dala od miast oraz w byłych siedzibach gromad.

Analiza rozmieszczenia usług w poszczególnych osiedlach pegeerowskich pozwala stwierdzić, że miały one minimalny zestaw urządzeń usługowych, nie odpowiadający wewnętrznym potrzebom (ryc. 21). Ich mieszkańcy korzystali z usług zlokalizowanych w pobliskich wsiach lub miastach. Osiedla pegeerowskie miały jedynie sklepy, kioski z artykułami spożywczymi, klubokawiarnie, przedszkola, sezonowe stołówki. Opiekę lekarską zapewniały najczęściej środowiskowe punkty lekarskie lub felczerskie, gdzie przyjmowani byli pracownicy PGR-ów w określone dni tygodnia. Słaby rozwój urządzeń usługowych w osiedlach pegeerowskich spowodowany był niewielką liczbą ich mieszkańców, na ogół nie przekraczającą 300 osób. Lokalizacja pełnego zestawu urządzeń usługowych w tych osiedlach byłaby nieopłacalna. Dlatego przybliżenie do istniejących osiedli zabudowy pegeerowskiej przyczyniłoby się do lepszego zaopatrzenia w usługi ich mieszkańców, a pośrednio do zmniejszenia mobilności załóg PGR-ów. Nazwa „osiedle pegeerowskie” nie była odpowiednia w stosunku do faktycznego stanu wyposażenia w usługi osiedli pegeerowskich w 1977 r.

2. CHARAKTERYSTYKA OŚRODKÓW USŁUGOWYCH

Z punktu widzenia przestrzennego rozmieszczenia usług przeprowadzono hierarchizację wsi, wyróżniając:

1. wsie zupełnie pozbawione usług;
2. wsie z usługami elementarnymi;
3. wsie z usługami podstawowymi;
4. wsie z usługami ponadpodstawowymi.

Zestaw usług będących podstawą podziału wsi na przedstawione wyżej grupy przyjęty został za M. Kielczewską-Zaleską (1974). Do usług elementarnych zaliczono sklepy spożywcze, Punkty Sprzedaży Pomocniczej (PSP), telefony, przystanki PKS, szkoły 4- i 8-klasowe, punkty biblioteczne i świetlice. Do usług podstawowych: poczty, sklepy wielobranżowe, sklepy przemysłowe, biblioteki, przedszkola i kluby. Do usług ponadpodstawowych: zarządy gminnych spółdzielni (GS), ośrodki zdrowia, apteki, zakłady gastronomiczne.

W 1977 r. spośród 96 zbadanych wsi, 13,5% pozbawione było zupełnie usług. Wśród nich 46,5% stanowiły wsie pegeerowskie, 46,5 wsie gospodarki indywidualnej i 7% wsie gospodarki mieszanej. W takiej sytuacji znalazły się wsie wyludniające się (do 100 mieszk.). Największa ich liczba (21,2%) wystąpiła w gminie Tychowo, natomiast nie było takich wsi w gminie Białogard.

Wsie z usługami elementarnymi stanowiły 79,1% ogółu badanych wsi. W tej grupie połowa ich miała bardzo mały zestaw usług, poniżej trzech. Były to małe wsie. Z ogólnej liczby tych wsi 17,2% stanowiły

wsie gospodarki pegeerowskiej, 26,3% wsie gospodarki mieszanej i 56,5% wsie gospodarki indywidualnej.

Zarysowująca się koncentracja działalności usługowej w większych wsiach pozwoliła na wydzielenie siedmiu wsi z usługami podstawowymi. Najwięcej tych wsi było w południowo-wschodniej części badanego obszaru pozbawionego miast, a najmniej w strefie oddziaływania miasta Białogardu i Karlina. Każda z wsi z usługami podstawowymi obsługiwała od 3 do 6 wsi. Należy podkreślić, że ośrodki te nie miały wystarczającego zestawu usług dla ludności i rolnictwa. Sytuacja ta powstała w wyniku ogólnego niedorozwoju działalności usługowej na badanym terenie. Spośród siedmiu wsi z usługami podstawowymi, dwie były wsiami gospodarki mieszanej, pozostałe zaś gospodarki indywidualnej.

Do wsi z usługami ponadpodstawowymi zaliczano tylko Tychowo. Na tak duży zestaw urządzeń usługowych w tej wsi wywarła wpływ w przeszłości działalność GS-u, a obecnie lokalizacja siedziby gminy i ośrodka koncentracji PGR. Tychowo świadczyło usługi na rzecz gospodarki państwowej i indywidualnej. Obejmowało swym zasięgiem gminę Tychowo i znaczną część obszaru gminy Białogard, gdzie rozciągały się grunty kombinatu PGR. Ośrodek usługowy Tychowo położony był centrycznie w stosunku do obsługiwanego obszaru. W zasięgu oddziaływania Tychowa (w promieniu do 10 km) znajdowały się trzy wsie z usługami podstawowymi Dobrowo, Sadkowo i Motarzyn. Pozostałe wsie, które znajdowały się w strefie oddziaływania Tychowa, miały charakter czysto rol-

Tabela 21

Rozmieszczenie urządzeń usługowych dla ludności na terenie trzech gmin w roku 1977

Gmina	Urządzenia usługowe			
	handlowo-gastronomiczne	oświatowo-kulturalne	socjalne	rzemiślnicze
Białogard				
ogółem	I 1,24	2,45	0,10	0,48
na terenach z przewagą gospodarstw państwowych	II 0,53	1,05	0,04	0,20
	I 1,53	2,84	0,15	0,48
Karlino	II 0,76	1,41	0,07	0,22
ogółem	I 0,96	1,88	—	0,07
	II 0,67	1,32	—	0,05
na terenach z przewagą gospodarstw państwowych	I 1,18	2,27	—	—
	II 0,64	1,24	—	—
Tychowo				
ogółem	I 1,84	2,00	0,21	0,84
	II 0,84	0,90	0,09	0,38
na terenach z przewagą gospodarstw państwowych	I 2,55	2,38	0,27	1,50
	II 0,86	0,81	0,09	0,50

Objaśnienie: I — liczba urządzeń usługowych przypadających na 1 wieś

II — liczba urządzeń usługowych przypadających na 100 mieszkańców

Tabela 22

Rozmieszczenie urzędzeń usługowych dla rolnictwa na terenie trzech gmin
w roku 1977

Gmina	Liczba urzędzeń usługowych przypadająca na 1 ha użytków rolnych gospodarki indywidualnej		
	mechanizacyjne	agro-zootechniczne	skupu
Białogard	0,0030	0,0009	0,0069
Karlino	0,0026	0,0007	0,0078
Tychowo	0,0042	0,0021	0,0113

niczy, a 15⁰/o z nich pozbawione było zupełnie usług. Zespół usługowy Tychowo tworzy duży kompleks osadniczy, który można określić jako mieszkaniowo-usługowo-produkcyjny.

Do pozostałych jednostek osadniczych z usługami ponadpodstawowymi zaliczono miasta Białogard i Karlino. Miasto Białogard miało dobrze rozbudowany zestaw urzędzeń usługowych dla ludności i rolnictwa. Oddziaływaniem swym obejmowało teren gminy Białogard oraz niektóre wsie z gmin Karlino i Tychowo. Miasto Karlino, ze względu na mniejszy zestaw urzędzeń usługowych do obsługi ludności i rolnictwa, oddziaływaniem swym obejmowało tylko teren gminy Karlino.

ZAKOŃCZENIE

Wyniki przeprowadzonych badań ujawniły istnienie silnego związku między przemianami w strukturze agrarnej a zmianami w sieci osadniczej.

Szczególnie istotne zmiany w sieci osadniczej wystąpiły po 1970 r., spowodowane przede wszystkim działalnością inwestycyjną PGR-ów. Po 1970 r. w PGR-ach przeprowadzono reorganizację zmierzającą do koncentracji użytków rolnych (tworzenie kombinatów), co wywarło decydujący wpływ na lokalizację budownictwa; odstąpiono od zasady budownictwa mieszkaniowego w połączeniu ze sferą produkcji rolnej. Podjęta została decyzja o lokalizacji budownictwa mieszkaniowego PGR-ów na terenach większych jednostek osadniczych: siedzib gmin, kombinatów i zakładów. Koncentracja budownictwa w tych jednostkach osadniczych powodowała jednocześnie szybki wzrost liczby ich mieszkańców. Wzrost ten odbywał się kosztem nadmiernego wyludniania wsi najmniejszych do 100 mieszkańców. Wyludnianie się wsi małych przy jednoczesnym zaniku w nich działalności inwestycyjnej prawdopodobnie doprowadzi do szybkiej likwidacji wielu drobnych osiedli wiejskich, takich jak Wyganowo, Zagórze, Rychowo, Komasowo, Modrolas, Retowo, Anin, Radzewo, Chotyń, Mierzynek, Podczernino, Wietrzyń.

W związku z tym w 1977 r. w strukturze wiejskiej sieci osadniczej na badanym terenie wyróżniono:

— duże wsie (powyżej 500 mieszk.) o funkcjach mieszkaniowo-usługowych, siedziby kombinatów i gmin, czyli tzw. wsie rozwojowe (Tychowo);

— średniej wielkości wsie (200—500 mieszk.) z własnym zapleczem usługowym, zaspokajającym codzienne potrzeby mieszkańców. W strukturze organizacyjnej PGR siedziby zakładów, w sektorze indywidualnym przede wszystkim były siedziby gromad, tzw. wsie podstawowe (Daszewo, Podwilcze, Buczek, Pomianowo, Dobrowo, Sadkowo i Motarzyn);

— małe wyludniające się wsie (od 200 mieszk.), w których w większości brak było urządzeń usługowych lub były one bardzo słabo rozwinięte, są to tzw. wsie produkcyjne (pozostałe wsie).

Ukształtowanie się trójstopniowej sieci osadniczej spowodowane zostało historyczną strukturą zasiedlania, ewolucyjnymi zmianami organiza-

cyjnymi PGR-ów oraz reformami administracyjnymi. Wytworzona trójstopniowa sieć osadnicza będzie utrzymana do okresu całkowitej likwidacji najmniejszych wsi. Proces ten może zostać przyspieszony przez szybszą koncentrację budownictwa, ludności i usług w wyznaczonych wsiach, tzw. wsiach rozwojowych i podstawowych. W przyszłości, przy założeniu pełnego uspołecznienia rolnictwa i aktualnie obowiązujących wytycznych dotyczących lokalizacji inwestycji, może ukształtować się na badanym terenie dwustopniowa struktura sieci osadniczej:

- duże osiedla osadnicze o dobrze rozbudowanej sieci usług;
- fermy produkcyjne z niewielką liczbą budynków mieszkalnych dla pracowników obsługujących inwentarz, gdzie rozwój usług dostosowany będzie do codziennych potrzeb ich mieszkańców.

LITERATURA

- Benko M., 1973, *Teoretyczne podstawy planowania przestrzennego wsi*, Inst. Urban. i Arch., Warszawa.
- Berezowski S., 1971, *Ludność i osadnictwo*, [w:] *Struktura przestrzenna gospodarki narodowej Polski*, PWE, Warszawa.
- Chilczuk M., Siemiński J., 1973, *Osadnictwo wiejskie w Polsce*, Inst. Rozw. Wsi i Roln., PAN, PWN, Warszawa.
- Dopierała B., 1959, *Ekonomiczne i demograficzne problemy Pomorza Zachodniego w świetle niemieckich materiałów źródłowych w latach 1926—1952*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Drulik A., *Rola ośrodków ponadgromadzkich w układzie sieci osadniczej na przykładzie woj. koszalińskiego*, Rocznik Koszaliński, nr 10.
- Farkowski C., 1965, *Chłopskie gospodarstwa ekonomicznie słabe*, PWRiL, Warszawa.
- Górski K., 1934, *Zarys dziejów osadnictwa na Pomorzu*, Instytut Bałtycki, Toruń.
- Herma J., 1961, *Migracja wewnętrzna ludności woj. koszalińskiego. Tereny emigracyjne*, Studia Socjologiczne, z. 2.
- Hellwig Z., Kania-Gospodarowicz A., 1975, *Zastosowanie analizy porównawczej w badaniach międzynarodowych*, [w:] *Z Prac Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych*, Warszawa.
- Jakubowicz E., 1971, *Lokalne zespoły osadnicze woj. opolskiego*, [w:] *Struktury i procesy osadnicze*, Instytut Śląski w Opolu, Opole—Wrocław.
- Jóźwiak W., 1970, *Wpływ połączeń gruntów PFZ na organizacje i wyniki PGR*, SGGW, Warszawa (praca doktorska).
- Ignar M., 1974, *Jak mieszkają pracownicy PGR*, Wieś Współcz., nr 2, Warszawa.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1934, *Osadnictwo wiejskie Pomorza. Badania geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią*, Poznań.
- 1956, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Pr. Geogr., IG PAN 5, Warszawa.
- 1972, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, PWN, Warszawa.
- 1974, *Dotychczasowy rozwój lokalnej sieci osadniczej a reforma administracyjna wsi 1 1973 r.*, Przegl. Geogr., z. 2, Warszawa.
- 1976, *Zmiany w strukturze zasiedlania wsi w powiązaniu z formami własności ziemi*, Arch. Probl. Węzł. 11.2.1 nr 906/3, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Knapp G. F., 1887, *Die Bauernbefreiung und Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens*, T. I, Leipzig.
- Koszalińskie w Polsce Ludowej* — pod red. E. Z. Zdrojewskiego, 1975, Poznań.
- Kritzler T., 1936, *Osthilfe als Wirtschaftsproblem*, Düsseldorf.
- Kriesche U., 1939, *Bauerntum und Grossgrundbesitz im West- und Mittelpommern*, Greifswald.

- Lachert Z., 1968, *Zagadnienia zabudowy wsi w świetle przewidywanych zmian w strukturze agrarnej i przejmowanie ziem przez PGR*, Zesz. Nauk. SGGW, *Ekonomika i Organizacja Rolnictwa*, z. 9, Warszawa.
- Liczkowski J., 1973, *Ekonomika Rolnictwa*, Poznań.
- Malisz B., 1966, *Zarys teorii kształtowania układów osadniczych*, Arkady, Warszawa.
- Manteuffel R., 1976, *Model organizacyjny przedsiębiorstw rolnych w świetle nowoczesnych poglądów o zarządzaniu*, Arch. Probl. Węzi. 11.2.1, A. 636/4, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Mieczynski T., 1950, *Gleby Pomorza Zachodniego*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Modele przemian zespołów osadniczych — studia* pod red. E. Goldzamt, PWE, 1976, Warszawa.
- Mortensen H. C., 1955, *Über die Entstehung des ostdeutschen Grossgrundbesitzes*, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Nr 2.
- Piotrowski Z., 1973, *Spoleczność państwowych gospodarstw rolnych*. Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy, Koszalin.
- Problemy i perspektywy budownictwa wiejskiego — praca zbiorowa* pod redakcją B. Peruna, PWRiL, 1972, Warszawa.
- Przemiany sieci osadniczej powiatu pod wpływem uprzemysłowienia i intensyfikacji rolnictwa na przykładzie powiatu ciechanowskiego — studia* pod red. E. Goldzamt, PWN, 1974, Warszawa.
- Rakowski W., Kuciński K., 1975, *Ciążenia migracyjne powiatu stawiańskiego*, Koszalińskie Studia i Materiały, nr 3, Koszalin.
- Rusiński W., 1956, *Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego*, Przegł. Hist., nr 4, Warszawa.
- Rychlik T., 1971, *Kombinaty PGR — Studium porównawcze organizacji przedsiębiorstw rolnych*, Zag. Ekon. Roln., z. 2, Warszawa.
- Schwarz G., 1936, *Bauerntum und Grossgrundbesitz in Ostpommern. Eine geographische Untersuchung der Grundbesitzverteilung in Regierungsbezirk Köslin*, Greifswald.
- Sigow N., 1970, *Formy oboszczestwienia produkcji na siele*, Problemy i tendencja rozwoju, Izd. Ekonomik, Moskwa.
- Studia nad strukturą lokalnej sieci osadniczej wybranych obszarów w Polsce* pod redakcją M. Kielczewskiej-Zaleskiej, Dokum. Geogr., z. 2, 1974, Warszawa.
- Szała S., 1975, *Rozwój rolnictwa koszalińskiego w okresie powojennym*, Wieś Współcz., nr 3, Koszalin.
- Szemberg A., 1976, *Przemiany w układzie przestrzennym struktury agrarnej w Polsce*, Studia KPZK PAN, t. LX, PWN, Warszawa.
- Szulc H., 1978, *Wpływ typu własności na przemiany przestrzenne wsi na Pomorzu Zachodnim w okresie 1945—1975*, Przegł. Geogr., t. 50, Warszawa.
- Teorie migracji. Modele migracji*, PZLG, z. 3/4, 1972, Warszawa.
- Topolski J., 1962, *Uwagi o przyczynach powstania i rozwoju gospodarki folwarcznej na Pomorzu Zachodnim*, Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 10, z. 12.
- Wachowiak B., 1958, *Rozwój gospodarczo-społeczny Pomorza Zachodniego od połowy XV do początku XVIII w.*, ibidem, t. 6.
- Wędziagolski M., Olszyński R., 1968, *Wiodąca rola PGR w kształtowaniu wiejskiej sieci osadniczej na przykładzie opracowania pt. Wytyczne przestrzennej organizacji PGR pow. Białogard na lata 1965—1985*, Materiały TUP, z. 21, Kołobrzeg.
- Woś A., 1976, *Proces socjalistycznej rekonstrukcji rolnictwa polskiego. Postęp w latach 1971—1975*, KiW, Warszawa.

- Wydyboriec A. W., Rogozin T. N., 1973, *Perspektywy rozwoju sielskich nasiedlonych punktów*. Izd. Ekonomika, Moskwa.
- Zaniewska H., 1972, *Formy zabudowy mieszkaniowej w osiedlach PGR woj. północnych*, Materiały i Studia IGM 8/222. Warszawa.
- Zdrojewski E. Z., 1972, *Procesy przemian demograficznych w województwie koszalińskim w latach 1946—1968*, PWN, Poznań—Koszalin.
- 1972, *Zagadnienie demograficzne oraz warunki życia ludności*, [w:] *Dzieje ziemi białogardzkiej*. Praca zbiorowa pod red. A. Czernika, Poznań.
- 1976, *Problematyka demograficzna Pomorza Środkowego w latach 1950—1990*, Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy, Koszalin.
- Zdzitowiecki J., 1947, *Rola niemieckich prowincji wschodnich w gospodarce Rzeszy*, Warszawa.
- Zientara B., 1956, *Z zagadnień spornych z tzw. wtórnego poddaństwa w Środkowej Europie*, Przegl. Hist., t. 47, Warszawa.

RURAL SETTLEMENT AND GREAT SPACE FARMING IN THE KOSZALIN VOIVODSHIP IN THE YEARS 1950—1977

Summary

The paper presents the development of the rural settlement system in rural areas where rapid changes in the land-ownership structure take place. These changes, in the frame of socialist rebuilding of farming, tend towards the dynamic growth of the socialist sector. The land socialization results from land and production concentration as well as from the need for rational running the agricultural land dropping out of the private sector because of ageing of the villagers. Koszalin voivodship is especially suitable for such analysis where annually about 4000 hectares (2%) drop out of the private sector and in 1977 the socialist sector included 58% of agricultural land, the national average being 21,7%. In this area great farming made a great part also in the past on condition that factors affecting spatial concentration of land were changing.

Chapter I presents the development of great farming in Koszalin voivodship. The greatest development of great farming took place in the 18th and 19th centuries in the capitalist economic system. In 1855 granges of more than 100 ha constituted more than 67% of the whole acreage. In spite of the crisis of big landownership at the beginning of the 20th century, in the Koszalin voivodship great areas of farming prevailed till the Second World War. In 1939 the whole acreage of great farming amounted to 309 thousand hectares which constituted 51% of the investigated area. Essential changes took place after the Second World War. The land reform resulted in transfer of great amount of farms above 100 ha to peasants. State landed properties (state agricultural farms later), however, took possession of 50% of post-grange lands only till 1949. Rapid decrease of private farm number, caused by ageing of the villagers and socio-economic changes in the Koszalin voivodship area, result in increase of state agricultural farm areas and their distribution.

Great attention is paid to influence of connections of the organizational hierarchy of state agricultural farms with the commune seat.

Analyzing these problems, published papers were used as well as materials collected in the New Record Office in Warsaw, the Record Office of the Voivodship Association of State Agricultural Farms, The Voivodship Town-planning Office, the Voivodship Office of Geodesy and Agricultural Equipment, and the Office of Regional Plans in Koszalin.

Chapter II is based on research of phenomena taking place in the area. As empirical research of the whole area would be impossible, it has been limited to the area seeming the most typical. Choosing the region the following criteria have been taken into account: situation, the change rate, the area of state agricultural farms, changes in the organizational structure of state agricultural farms, expenditures of money on building. As basic research units it has been adopted: in the administrative system a commune, and in the economic system a state

agricultural farm plant. Białogard, Karlino and Tychowo are the chosen communes. In their areas three plants of state agriculture farms have operated: Karlino, Stanomino and Tychowo. The research was carried out from 1974 to 1977.

Analyzing the land-ownership structure in the area of the three communes in 1955—1977 we can state that the socialist sector grew dynamically by gradual taking possession of private lands. The greatest decline of private farming took place in 1950—1960 in the areas of the previous grange farming transferred to peasants after the Second World War. Private farmings established in this area have still remained round Białogard only.

Decrease of the private sector intensified after 1970 because of ageing of farm owners. This process occurred mostly in the Tychowo commune.

Changes in the land-ownership structure consisting in decrease of the private sector were connected with demographic changes. Some dependences occurred between decrease of the private sector area and decreasing number of population, the land-ownership structure changing faster than population. A careful analysis of changes of population structure in the area of the studied communes according to population number results in two conclusions. Villages with population to 200 inhabitants depopulate, being far from greater settlement centres and transportation services. A distinct concentration of population takes place in villages with more than 200 inhabitants. Population concentration takes place in general in villages connected with the socialist sector (seats of plants and works).

Research in the three communes have proved that expenditure activity of state agricultural farms affects essentially changes of the rural settlement system. Observations of this process show that spatial localization of buildings in state agricultural farms depended on the role of a given village in the organizational structure of state agricultural farms. The organizational structure in the sixties caused building scattering. Economical needs conditioned the building in state agricultural farms. A tendency for concentration of these farms in seventies only enabled proper localization of building. Localization of flats for state agriculture farm employees was in existing rural and urban settlements in which plant or works seats were.

Because of population and building concentration in greater villages their importance as service centres grows. In the present organizational structure and administrative division, plant and commune seats function as service centres. In the hierarchical structure of service centres there are so called subbasic centres having a health service centre, a chemist's shop, commune societies and savings-loan societies. The spatial localization of these services depends mainly on village size. As in the studied area there is no well-developed net of great villages, the concentration of subbasic services is delayed. Tychowo, situated far from an urban centre, is the exception. Other villages are so called basic with their own services satisfying everyday needs of inhabitants. Such a role in the organizational structure of state agricultural farms play plants, and in the private sector former seats of "gromadas". Productive villages with no expenditure activity and production being on their own base have the least significance in the hierarchic structure of service centres.

The three-step model of the service net has been caused by the historical settlement structure and evolutionary changes of state agricultural farms as administrative changes. This three-step net will exist till a decline of small villages. This process may be activated by faster concentration of building, population and services in stated villages.

In the future in the area with total socialization of farming and with present

principles of service localization, two-step functional system of settlements is possible to form instead of three-step:

— a productive farm with a small number of dwelling houses for employees of state agriculture forms taking care of livestock, development of services according to everyday needs of inhabitants,

— great settlement centres where different services will be concentrated.

This model, however, cannot be used with existing service installations and scattered settlement network.

Translated by Nina Grzybówna

СЕЛЬСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ И КРУПНОЗЕМЕЛЬНОЕ СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО
НА ТЕРРИТОРИИ КОШАЛИНСКОГО ВОЕВОДСТВА
В 1950—1977 гг.

Резюме

Настоящая работа показывает эволюцию сельской поселенческой сети на сельскохозяйственных территориях, где быстро изменяется структура собственности на землю. Эти изменения, в рамках процесса социалистической перестройки сельского хозяйства, идут в направлении увеличения удельного веса обобществленных хозяйств. Обобществление земли вытекает из тенденции к концентрации земли и производства, а также необходимости рационально использовать пахотные земли, которые уже не возделывают единоличные хозяйства вследствие старения польской деревни. Для такого анализа наиболее подходят земли Кошалинского воеводства, в котором от единоличных хозяйств ежегодно отпадает около 4000 га (2%) сельскохозяйственных угодий, а обобществленные сельские хозяйства занимали 58% сельскохозяйственных угодий при средней величине 21,7% в масштабе всей страны (1977 г.). Это территории, где и в прошлом крупные сельские хозяйства составляли значительный процент, с тем только, что изменились факторы, влияющие на процесс пространственной концентрации земли.

В первой части работы представлен процесс образования крупных сельских хозяйств на территории Кошалинского воеводства. Наиболее сильное развитие крупных сельских хозяйств происходило в XVIII и XIX вв. в период капитализма. Усадебные имения свыше 100 га составляли в 1855 г. свыше 67% общего ареала. Несмотря на кризис, какой пережила крупная собственность в начале XIX века, площадь Кошалинского воеводства в второй мировой войны оставалась территорией, на которой преобладали крупные сельские хозяйства. В 1939 г. общий ареал крупных сельских хозяйств равнялся 309 тыс. га, что составляло 51% площади исследуемой территории. Существенные изменения произошли после второй мировой войны. В результате аграрной реформы значительное число сельских хозяйств площадью свыше 100 га подверглось парцеляции, а отдельные участки были переданы единоличным сельским хозяйствам. Государственные земельные недвижимности (по зем. государственные сельские хозяйства) до 1949 г. получили только 50% ареала поусадбных хозяйств.

Явление быстрого уменьшения числа единоличных хозяйств, вызванное старением деревни и социально-экономическими изменениями, происходящими на территории Кошалинского воеводства, оказывает влияние на увеличение ареала и размещение ГСХ

Значительное внимание уделено влиянию связей организационной иерархии госсельхозов с метонахождением гмин.

Для анализа этих вопросов использованы опубликованные источники, а также материалы, из Главного нового архива в Варшаве, Воеводского архива госсельхозного объединения, Воеводского урбанистического бюро, Бюро геодезии и сельскохозяйственного оборудования и Бюро районных планов в Кошалине.

Вторая часть была основана на полевых исследованиях явлений. Ввиду того, что не было бы возможно провести эмпирические исследования, охватывающие все Кошалинское

воеводство, они были ограничены только той территорией, которая казалась наиболее представительной. При выборе территории необходимо было, прежде всего, руководствоваться такими критериями как положение, темп изменений в структуре собственности на землю, величина ареала ГСХ, изменения в организационной структуре ГСХ, капиталовложения в ГСХ. Основными исследовательскими единицами считаются: в административной системе — гмина, а в экономической — комбинат ГСХ. Избранными гминами являлись: Бялогард, Карлино и Тыхово. На их территории действовали три комбината ГСХ: Карлино, Станомино и Тыхово. Исследования проводились в 1974—1977 гг.

Анализируя структуру собственности на землю на территории трех гмин в 1950—1977 гг. можно констатировать, что ареал обобщественного сельского хозяйства быстро возрастал путем перехода к нему по частям земель единоличных хозяйств.

Самая большая убыль ареала единоличных хозяйств наблюдалась в 1950—1960 гг. на землях бывших усадебных хозяйств, подвергшихся парцеляции после второй мировой войны. Единоличные хозяйства, созданные на этих землях, сохранились и удерживаются только вокруг города Бялогарда.

Процесс уменьшения ареала единоличных хозяйств усилился после 1970 г. Это было вызвано старением владельцев единоличных хозяйств. Сильнее всего этот процесс наблюдался в гмине Тыхово.

Изменения, происходящие в структуре собственности на землю, заключающиеся в уменьшении ареала единоличных хозяйств связаны с демографическими изменениями. Здесь наблюдаются определенные взаимозависимости между уменьшением ареала единоличных хозяйств и уменьшением численности населения, причем изменения в структуре собственности на землю происходят быстрее, чем в народонаселении. Детальный анализ изменений структуры заселения по числу жителей на территории исследуемых гмин ведет к двум заключениям. Обезлюдняются деревни до 200 жителей, расположенные вдали от более крупных населенных центров и путей сообщения, а также наступает отчетливая концентрация населения в селах с населением свыше 200 жителей. Концентрация населения происходит, в общем, в селах, связанных с обобщественным хозяйством (метонахождения комбинатов и предприятий).

Исследования, ведущиеся на территории трех гмин показали, что существенным фактором, влияющим на изменения сельской поселенческой сети является инвестиционная деятельность ГСХ. Наблюдая этот процесс можно констатировать, что территориальное размещение строительства в ГСХ зависело от роли данного села в организационной структуре ГСХ. Существующая в 1960-тые годы организационная структура ГСХ вызвала свободное строительство. Строительство в ГСХ, в этот период, обуславливали экономические потребности. Только лишь в 1970-тые годы тенденция к концентрации ГСХ дала возможность правильно размещать строительство. Размещение кварталов для работников ГСХ происходило на территории существующих сельских и городских поселков, в которых находились управления комбинатов предприятий.

В связи с концентрацией населения и строительства в более крупных селах значение этих сил в качестве центров, сосредотачивающих обслуживание. При современной организационной структуре ГСХ и существующем административном делении, функции центров обслуживания выполняют местонахождения управления комбинатов и властей гмин. В иерархической структуре центров обслуживания они называются сверхосновными центрами и имеют такие учреждения как медпункт, аптека, гминные кооперативы. Территориальное размещение этих учреждений зависит, главным образом, от величины села. В связи с этим, что на исследуемой территории нет хорошо развитой сети крупных сел, это замедляет концентрацию сверхосновного обслуживания. Исключением является село Тыхово, находящееся вдали от городского центра. Остальные села — это т. н. основные села со своим собственным обслуживанием, удовлетворяющим повседневные потребности жителей. Такие функции в организационной структуре ГСХ выполняют предприятия, в единоличном секторе — бывшие местонахождения громадских властей. Самое малое значение в иерархи-

ческой структуре центров обслуживания имеют производственные села, где приостановлены капиталовложения, а производство происходит на существующей базе.

Образование трехступенной модели сети пунктов обслуживания было вызвано исторической структурой заселения и эволюционными организационными изменениями ГСХ, а также административными переменами.

Образовавшаяся трехступенная сеть обслуживающих пунктов удержится до момента исчезновения малых сел. Этот процесс может быть ускорен более интенсивной концентрацией строительства, населения и центров обслуживания в определенных поселках.

В будущем, на территории с полным обобществлением сельского хозяйства и в настоящее время существующих директивных указаниях относительно размещения центров обслуживания, в системе поселенческой сети может образоваться вместе трехступенной — двухступенная функциональная система поселков.

— производственная ферма с небольшим числом жилищных построек для работников ГСХ, обслуживающих инвентарь, развитие обслуживания приспособлено к повседневным потребностям жителей;

— крупные поселки, где будут сосредоточены различного типа пункты обслуживания.

Эта модель, однако, не может быть применена при существующих установках обслуживания и рассеянии поселенческой сети.

Перевел Bogdan Michowski

**WYDAWNICTWO IG i PZ PAN
VARIA**

B. OLSZEWICZ — Dorobek polskiej historii geografii i kartografii w latach 1945—1969, 1973, s. 172, zł 48,—

J. MISZAŁSKI — Współczesne procesy eoliczne na Pobrzeżu Słowińskim. Studium fotointerpretacyjne, 1973, s. 150 + nlb., zł 30,—

Z. CIĘTAK, S. PIETKIEWICZ — Słownik geograficzny angielsko-polski, 1974, s. 422, zł 120,—

CENTRALNY KATALOG ZBIORÓW KARTOGRAFICZNYCH W POLSCE

Zeszyt 1. **Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482—1800**, 1961, s. 247, zł 72,—

Zeszyt 2 (uzupełniający). **Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482—1800**, 1963, s. 112, zł 28,—

Zeszyt 3. **Katalog atlasów 1801—1919**, 1965, s. 342, zł 76,—

Zeszyt 4. **Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1528—1945**, 1968, s. 160, zł 48,—

Zeszyt 5. **Wieloarkuszowe mapy topograficzne Polski 1576—1870** (w druku).

Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach. Oprac. W. Kret, 1978, s. 164, 37 map, zł 140,—

WYKAZ ZESZYTÓW DOKUMENTACJI GEOGRAFICZNEJ
za ostatnie lata

1978

- 1 W. TYSZKIEWICZ — Struktura agrarna Polski 1945—1975. Analiza przestrzenno-czasowa, s. 87, zł 24,—
- 2-3 R. GLAZIK — Wpływ zbiornika wodnego na Wiśle we Włocławku na zmiany stosunków wodnych w dolinie, s. 119 + nlb., zł 40,—
- 4 S. KOZARSKI, J. SZUPRYCZYŃSKI — Formy i osady glacialne na przedpolu lodowca Sidu (Islandia), s. 59 + nlb., zł 24,—
- 5 A. MAKSIMIUK-PAZURA — Aglomeracje miejskie w Polsce jako bieguny rozwoju społeczno-gospodarczego, s. 80, zł 24,—
- 6 PRACA ZBIOROWA — Streszczenia prac habilitacyjnych i doktorskich — 1976, s. 85, zł 24,—

1979

- 1 PRACA ZBIOROWA — Kampinoski Park Narodowy i jego problematyka, s. 60, zł 24,—
- 2 PRACA ZBIOROWA — Problemy bioklimatologii uzdrowiskowej, Cz. III, s. 83, zł 24,—
- 3 PRACA ZBIOROWA — Metody analiz geograficznych w planowaniu przestrzennym, s. 100, zł 24,—
- 4 PRACA ZBIOROWA — Tendencje rozwoju i zmiany w organizacji przestrzeni krajów Trzeciego Świata, s. 94, zł 24,—
- 5 E. GIL — Typologia i ocena środowiska naturalnego okolic Szymbarku, s. 91, zł 24,—
- 6 PRACA ZBIOROWA — Streszczenia prac habilitacyjnych i doktorskich — 1977, s. 79, zł 24,—

1980

- 1 S. CHMIELEWSKI — Zmiany środowiska geograficznego w strefie oddziaływania wielkiego miasta (na przykładzie północno-wschodniej części warszawskiego zespołu miejskiego) (w druku)
- 2 D. GOSPODAROWICZ — Osadnictwo rolnicze a gospodarka wielkoobszarowa na terenie woj. koszalińskiego w latach 1950—1977, s. 74, zł 24,—
- 3 PRACA ZBIOROWA — Metody opracowań topoklimatycznych (w druku)
- 4 M. KŁAPA — Procesy morfogenetyczne i ich związek z sezonowymi zmianami pogody w otoczeniu Hali Gąsienicowej w Tatrach (w druku)
- 5 M. ZAMELSKA — Wpływ uprzemysłowienia na procesy urbanizacyjne w regionie bydgoskim (w druku)
- 6 PRACA ZBIOROWA — Streszczenia prac habilitacyjnych i doktorskich 1978 (w druku).